

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

ZHUBANOV
UNIVERSITY

**Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік
университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Актюбинского
регионального
университета
имени К.Жубанова**

4

2021

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің
ХАБАРШЫСЫ
 ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

научный журнал
ВЕСТНИК
 Актюбинского регионального университета им. К.Жубанова

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінде 2014 жылдың 16 қаңтарында тіркелген, куәлік №14089-Ж
 Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации РК 16 января, 2014 года, свидетельство №14089-Ж

№ 4 (66)
 20
 желтоқсан 2021

Жазылу индексі: 74646

Подписной индекс: 74646

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

БАС РЕДАКТОР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР
 КАРАБАСОВА Л.Ч.
БАС РЕДАКТОРДЫҢ
ОРЫНБАСАРЫ
ЗАМ.ГЛАВНОГО
РЕДАКТОРА
 БЕКНАЗАРОВ Р.А.
РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ
РЕДКОЛЛЕГИЯ
 АБИЛОВА Г.К.
 АМИНЕВА В.Р. (Россия)
 АХМЕТ М.У. (Турция)
 БАЛТЫМОВА М.Р.
 БОТАГАРИЕВ Т.А.
 ДИМИТРОВ В.Т. (Болгария)
 ЕВТЮГИНА А.А. (Россия)
 ИМАНБАЕВА З.О.
 КАДЫКОВА Ю.А. (Россия)
 КЕЛАМАНОВ Б.С.
 КЕРИМБАЕВА Б.Т.
 КУШКИМБАЕВА А.С.
 ЛУЩИК А.Ч.(Эстония)
 МЕНДЫБАЕВ Е.Х.
 ПОПИВАНОВ Н. (Болгария)
 САРТАБАНОВ Ж.А.
 САРСИМБАЕВА С.М.
 СЕРГЕЕВ Д.М.
 СЕРГЕЕВА А.М.
 СУЛТАНГАЛИЕВА Г.С.
 ТУРЕБАЕВА К.Ж.
 ШУНКЕЕВ К.Ш.
ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР
ОТВЕТСТВЕННЫЙ
РЕДАКТОР
 САТБАЙ Ж.И.
ЖАУАПТЫ
РЕДАКТОРДЫҢ
КӨМЕКШІСІ
ПОМОЩНИК
ОТВЕТСТВЕННОГО
РЕДАКТОРА
 ЖАНТЛЕУОВА К.М.

МАЗМУНЫ	СОДЕРЖАНИЕ	LIST OF CONTENT
ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ		
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ		
С.Т. Мынбаева, Н.С. Адиллов		
Ван дер Пол теңдеуі үшін шеттік есепті Д.С. Джумабаев параметрлеу әдісімен шешу		3
ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ		
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ		
Ж.К. Құлмағамбетова, А.А. Айсанов		
Радиотелехабар тарату станцияларын қашықтықтан бақылаудағы Zabbix жүйесінің артықшылықтары		14
ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ		
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ		
А.Дашман		
Қара теңіздің жеңіс толқындарынан туған жауынгер әйелдер (алтын тері және амазондардың көз жасы)		21
М.Ж. Камалиден, Б.Т.Керімбаева		
Қазіргі ағылшын басылымдарындағы перифразаның функционалдық сипаты		36
С.А. Садықова, Ж.Б. Успанова		
Қазақ және ағылшын тілдеріндегі сезім лексикасы		44
ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ		
ЭКОНОМИКА И ПРАВО		
Т.Sh. Bissembiev		
The concept of proof in the criminal process		51
Е.И. Исибаева		
Занды жауапкершіліктің процедуралық нысаны		57
Е.И. Исибаева		
Занды тұлғаларға жауапкершілік белгілеу: қарсы және қолдаушы көзқарас		68
А.А. Курманалина, А.А. Машарский, К.Б. Усенова		
Мировой опыт цифровой трансформации промышленности		82
А.А. Курманалина, М.А. Глеубергенова		
Мировой опыт в развитии горно-металлургического рынка		89
ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ		
ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ		
А.И. Исин, Ж.М. Кожакова		
Жизнь и научно-педагогическая деятельность Анварбека Хасанова		101
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ		
ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ		
А.Г. Koshim, А.Е. Al'bekova		
The importance of youth camps in republic of kazakhstan		106
ҒЫЛЫМ-ҒҰМЫР		
НАУКА И ЖИЗНЬ		
Ж.А. Сартабанов		
Қазақстан Республикасының ғылымына еңбегін сіңірген қайраткер, мемлекеттік сыйлықтың		

**МЕНШІК ИЕСІ
СОБСТВЕННИК**
НАО «Актюбинский
региональный университет
им. К. Жубанова»

лауреаты, академик Орымбек Ахметбекұлы Жәутіковтің туғанына 110 жыл.....	113
Авторлар туралы мәлімет Сведения об авторах	115
«Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақала беру тәртібі	117
Порядок приема статей в научный журнал «Вестник Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова»	118
Rules of submitting articles for publication in the scientific journal «K. Zhubanov Bulletin of Aktobe Regional State University»	119

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

FTAMP 27.29.197

ВАН ДЕР ПОЛ ТЕНДЕУІ ҮШІН ШЕТТІК ЕСЕПТІ
Д.С. ДЖУМАБАЕВ ПАРАМЕТРЛЕУ ӘДІСІМЕН ШЕШУ

С.Т. МЫНБАЕВА^[0000-0001-6266-9357], **Н.С. АДИЛОВ**^{[0000-0002-0283-1401],*}

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: adillov.n@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Ван дер Поль дифференциалдық теңдеуі үшін периодты шеттік есеп қарастырылады. Бұл теңдеу сызықты емес жай дифференциалдық теңдеу болғандықтан оның шешімін аналитикалық түрде дәл табу мүмкін емес. Осыған байланысты есепті шешуге Д.С. Джумабаев параметрлеу әдісі қолданылады. Есеп қарастырылатын аралық екі бөлікке бөлінеді, ізделінді шешімнің ішкі аралықтардың бастапқы нүктелеріндегі мәндері қосымша параметрлер ретінде енгізіледі. Ізделінді функция сәйкес ішкі аралықтарда жаңа белгісіз функциялар мен қосымша параметрлердің қосындыларымен алмастырылып, берілген есеп жай дифференциалдық теңдеулер жүйесі үшін параметрлі шеттік есепке келтіріледі. Жай дифференциалдық теңдеулер үшін параметрлі Коши есептерінің шешімдерін шекаралық шарт пен шешімнің бөліктеу нүктесіндегі үзіліссіздік шартына қойып енгізілген параметрлерге қатысты сызықты емес алгебралық теңдеулер жүйесі құрылады. Бұл жүйе ерекше жағдайларда ғана айқын түрде анықталады. Сондықтан жүйедегі функциялардың мәндерін, олардың параметрлер бойынша туындылары жай дифференциалдық теңдеулер үшін ішкі аралықтарда векторлық және матрицалық Коши есептерін шешу арқылы табылады. Коши есептері төртінші ретті дәлдікті Рунге-Кутта әдісімен шешіледі. Алгебралық теңдеулер жүйесі Ньютон әдісімен шешіледі. Берілген есептің шешімін жуықтап табу алгоритмі ұсынылады.

Түйін сөздер. Ван дер Пол теңдеуі, сызықты емес шеттік есеп, Коши есебі, Ньютон әдісі, Д.С. Джумабаев параметрлеу әдісі, жуық шешім, Рунге-Кутта әдісі.

Кіріспе. Физикалық құбылыстарды егжей-тегжейлі және дәлірек зерттеу, әдетте, сызықты емес дифференциалдық теңдеулерге келтіріледі. Сызықты емес теңдеулердің шешімдері көбінесе өте күрделі және оларды қарапайым формулалармен өрнектеу қиын. Сызықты емес дифференциалдық теңдеулерді шешудің қазіргі теориясының едәуір бөлігі олардың қасиеттерін сапалы талдауға арналған. Теория теңдеулерді шешпей-ақ, олардың шешімдерінің табиғаты туралы мысалы, барлығы шенелген немесе периодты немесе белгілі бір дәрежеде коэффициенттерге тәуелді деген маңызды нәрселерді айтуға мүмкіндік беретін әдістерді жасауға бағытталған. Сызықты емес дифференциалдық теңдеулердің жуық

шешімдерін сандық әдістермен табуға болады. Мұндай теңдеулерді шешуде итерациялық әдістер қолданылады.

Мақалада Ван дер Пол дифференциалдық теңдеуі үшін периодты шеттік есепті қарастырамыз:

$$\frac{d^2 y}{dt^2} = \varepsilon(1 - y^2) \frac{dy}{dt} - y - \varepsilon \rho \cos(\omega t + \alpha) + g(t), t \in (0, T), y \in R, \quad (1)$$

$$\begin{aligned} y(0) &= y(T), \\ y'(0) &= y'(T), \end{aligned} \quad (2)$$

мұндағы $y - t$ уақытының функциясы болып табылатын қалып-күй координатасы; $\omega -$ бұрыштық жиілік; $\varepsilon -$ сызықты еместікті және демпфирлік беріктігін көрсететін скаляр параметр; $g(t) - [0, T]$ кесіндісінде үзіліссіз функция.

(1) -дифференциалдық теңдеу 1920 жылы электр тізбегінің триодының тербелістерін сипаттау үшін енгізілді. Ван дер Пол теңдеуі робототехника, физика, биология, электроника, элеуметтану, неврология және экономика сияқты көптеген салалардағы тербелмелі процестердің негізгі моделі ретінде қарастырылады [1] - [5]. Жай дифференциалдық теңдеулерге арналған шеттік есептерді көптеген авторлар әр түрлі әдістермен зерттеді [6] – [16].

$x(t) = \begin{pmatrix} x_1(t) \\ x_2(t) \end{pmatrix}$ белгісіз векторлық функцияны енгізу арқылы екінші ретті сызықты емес

дифференциалдық теңдеуді $x_1(t) = y(t), x_2(t) = y'(t)$ алмастыруы арқылы

$$\frac{dx_1}{dt} = x_2, t \in (0, T), \quad (3)$$

$$\frac{dx_2}{dt} = -x_1 + \varepsilon(1 - x_1^2)x_2 - \varepsilon \rho \cos(\omega t + \alpha) + g(t), t \in (0, T), \quad (4)$$

сызықтық емес жай дифференциалдық теңдеулер жүйесіне келтіреміз және

$$x_1(0) = x_1(T), \quad (5)$$

$$x_2(0) = x_2(T) \quad (6)$$

шекаралық шарттарын аламыз.

$f_1(t, x_1, x_2) = x_2, f_2(t, x_1, x_2) = -x_1 + \varepsilon(1 - x_1^2)x_2 - \varepsilon \rho \cos(\omega t + \alpha) + g(t)$ деп алып, (3), (4) теңдеулерін келесідей сызықтық емес дифференциалдық теңдеу түрінде жазамыз:

$$\frac{dx}{dt} = f(t, x), t \in (0, T), x \in R^2, \|x\| = \max_{i=1,2} |x_i|.$$

$C([0, T], R^2)$ – барлық $x: [0, T] \rightarrow R^2$ үзіліссіз функциялар кеңістігі болсын, $\|x\|_1 = \max_{t \in (0, T)} \|x(t)\|$. $(0, T)$ аралығында үзіліссіз дифференциалданатын, (3), (4) сызықтық емес дифференциалдық теңдеулерін және (5), (6) шекаралық шарттарын қанағаттандыратын $x(t) \in C([0, T], R^2)$ функциясы (3) - (6) есептің шешімі болады.

Д.С. Джумабаев параметрлеу әдісінің жалпы схемасы және қолданылуы. (1), (2) Ван дер Пол теңдеуі үшін периодты шеттік есеп [17] жұмыста ұсынылған профессор Д.С. Джумабаев параметрлеу әдісімен шешеміз. Ол үшін Δ_2 деп $[0, T]$ интервалының $0 = \theta_0 < \theta_1 < \theta_2 = T$ нүктелері арқылы бөлінуін белгілейміз.

$x[t] = (x_{(1)}(t), x_{(2)}(t))$ функциялар жүйесінің кеңістігін $C([0, T], \Delta_2, R^4)$ арқылы белгілейміз, мұндағы $x_{(r)}: [\theta_{r-1}, \theta_r) \rightarrow R^2$ үзіліссіз және $\lim_{t \rightarrow \theta_r - 0} x_{(r)}(t), r = \overline{1, 2}$ сол жақты ақырлы шегі бар функция, $\|x[\cdot]\|_2 = \max_{r=1,2} \sup_{t \in [\theta_{r-1}, \theta_r)} \|x_{(r)}(t)\|$.

$x(t)$ функциясы (3) - (6) есептің шешімі, ал $x_{(1)}(t), x_{(2)}(t)$ сәйкесінше оның $[\theta_0; \theta_1), [\theta_1; \theta_2)$ интервалдарындағы сығылулары болсын. Олай болса $x[t] = (x_{(1)}(t), x_{(2)}(t))$ функциялар жүйесі $C([0, T], \Delta_2, R^4)$ кеңістігіне тиісті және оның $x_{(1)}(t), x_{(2)}(t)$ элементтері

$$\frac{dx_{(1)}}{dt} = f(t, x_{(1)}), t \in [\theta_0, \theta_1), x_{(1)} \in R^2, \quad (7)$$

$$\frac{dx_{(2)}}{dt} = f(t, x_{(2)}), t \in [\theta_1, \theta_2), x_{(2)} \in R^2, \quad (8)$$

сызықтық емес жай дифференциалдық теңдеулер жүйесін,

$$x_{(1)}(\theta_0) = \lim_{t \rightarrow \theta_2 - 0} x_{(2)}(t), \quad (9)$$

шекаралық шартын,

$$\lim_{t \rightarrow \theta_1 - 0} x_{(1)}(t) = x_{(2)}(\theta_1) \quad (10)$$

үзіліссіздік шартын қанағаттандырады.

(7) - (10) өрнектерде $\lambda_{(1)} = x_{(1)}(\theta_0), \lambda_{(2)} = x_{(2)}(\theta_1)$ параметрлерін еңгізіп, $u_{(1)}(t) = x_{(1)}(t) - \lambda_{(1)}, u_{(2)}(t) = x_{(2)}(t) - \lambda_{(2)}$ ауыстыруларын жасап,

$$\frac{du_{(1)}}{dt} = f(t, u_{(1)} + \lambda_{(1)}), t \in [\theta_0, \theta_1), \quad (11)$$

$$\frac{du_{(2)}}{dt} = f(t, u_{(2)} + \lambda_{(2)}), t \in [\theta_1, \theta_2), \quad (12)$$

жаңа сызықтық емес параметрлік дифференциалдық теңдеулер жүйесін,

$$u_{(1)}(\theta_0) = 0, \quad (13)$$

$$u_{(2)}(\theta_1) = 0, \quad (14)$$

интервалдардың сол жақ шеттерінде бастапқы шарттарды,

$$\lambda_{(1)} - \lambda_{(2)} - \lim_{t \rightarrow \theta_2 - 0} u_{(2)}(t) = 0, \quad (15)$$

шекаралық шартын және

$$\lambda_{(1)} + \lim_{t \rightarrow \theta_1 - 0} u_{(1)}(t) - \lambda_{(2)} = 0 \quad (16)$$

үзіліссіздік шарты аламыз.

(11) - (16) шеттік есептің шешімі элементтері $\lambda^* = (\lambda_{(1)}^*, \lambda_{(2)}^*) \in R^4$ және $u^*[t] = (u_{(1)}^*(t), u_{(2)}^*(t)) \in C([0, T], \Delta_2, R^4)$ болатын $(\lambda^*, u^*[t])$ жұбы болып табылады. Мұндағы $u_{(1)}^*(t), u_{(2)}^*(t)$ функциялары $\lambda_{(1)} = \lambda_{(1)}^*, \lambda_{(2)} = \lambda_{(2)}^*$ болғанда сызықты емес (11), (12) дифференциалдық теңдеулер жүйесін, (13), (14) бастапқы шарттартарын және (15), (16) қосымша шарттарын қанағаттандырады.

(11), (13) және (12), (14) параметрлі Коши есептерінің жалғыз шешімдері сәйкесінше $u_{(1)}(t, \lambda_{(1)})$ және $u_{(2)}(t, \lambda_{(2)})$ деп ұйғарамыз. Коши есептерінің сәйкес шешімдерін шекаралық және үзіліссіздік шарттарына қойып, енгізілген $\lambda_{(1)}, \lambda_{(2)}$ параметрлеріне қатысты сызықты емес алгебралық теңдеулер жүйесін аламыз:

$$\lambda_{(1)} - \lambda_{(2)} - \lim_{t \rightarrow \theta_2 - 0} u_{(2)}(t, \lambda_{(2)}) = 0, \quad (17)$$

$$\lambda_{(1)} + \lim_{t \rightarrow \theta_1 - 0} u_{(1)}(t, \lambda_{(1)}) - \lambda_{(2)} = 0. \quad (18)$$

(17), (18) теңдеулер жүйесін келесі түрде жазамыз:

$$Q_*(\Delta_2, \lambda) = 0, \lambda \in R^4. \quad (19)$$

(19) теңдеуді қанағаттандыратын λ мәнін табу үшін Ньютон әдісін қолданамыз. Ньютон әдісі итерациялық әдіс және $\lambda^{(0)} \in R^4$ бастапқы жуықтауын қажет етеді. Бастапқы жуықтауды келесі сызықты шеттік есепті шешу арқылы табамыз:

$$\frac{dx_1}{dt} = x_2, \quad (20)$$

$$\frac{dx_1}{dt} = -x_1 - \varepsilon p \cos(\omega t + a) + g(t), \quad (21)$$

$$x_1(0) = x_1(T), \quad (22)$$

$$x_2(0) = x_2(T). \quad (23)$$

(20) - (23) сызықты периодты шеттік есепті Д.С. Джумабаев параметрлеу әдісімен

шешіп $x^{(0)}(t) = \begin{pmatrix} x_1^{(0)}(t) \\ x_2^{(0)}(t) \end{pmatrix}$ вектор-функциясын табамыз. Ал $\lambda^{(0)} = \begin{pmatrix} \lambda_{(1)}^{(0)} \\ \lambda_{(2)}^{(0)} \end{pmatrix} \in R^4$ векторы

$\lambda_{(1)}^{(0)} = \begin{pmatrix} x_1^{(0)}(\theta_0) \\ x_2^{(0)}(\theta_0) \end{pmatrix}$ және $\lambda_{(2)}^{(0)} = \begin{pmatrix} x_1^{(0)}(\theta_1) \\ x_2^{(0)}(\theta_1) \end{pmatrix}$ теңдіктерімен анықталады.

Ньютон әдісінің итерациялық формуласы келесідей болады:

$$\lambda^{(k+1)} = \lambda^{(k)} + \Delta\lambda^{(k)}, k = 0, 1, \dots,$$

мұндағы $\Delta\lambda^{(k)}$ Якоби матрицасы

$$\frac{\partial Q_*(\Delta_2, \lambda^{(k)})}{\partial \lambda} = \begin{pmatrix} I & -I - \frac{\partial u_{(2)}(\theta_2, \lambda_{(2)}^{(k)})}{\partial \lambda_{(2)}} \\ I + \frac{\partial u_{(1)}(\theta_1, \lambda_{(1)}^{(k)})}{\partial \lambda_{(1)}} & -I \end{pmatrix}, \quad (24)$$

болатын келесі сызықтық алгебралық теңдеулер жүйесінің шешімі:

$$\frac{\partial Q_*(\Delta_2, \lambda^{(k)})}{\partial \lambda} \Delta\lambda^{(k)} = -Q_*(\Delta_2, \lambda^{(k)}). \quad (25)$$

Берілген $\lambda = \lambda^{(k)}$ болғанда $Q_*(\Delta_2, \lambda)$ мәнін табу үшін параметрлердің $\lambda_{(1)} = \lambda_{(1)}^{(k)}$, $\lambda_{(2)} = \lambda_{(2)}^{(k)}$ мәндерінде (11), (13) және (12), (14) Коши есептерін шешеміз. Егер (11), (13) және (12), (14) есептердің шешімдерін $u_{(1)}(t, \lambda_{(1)}^{(k)})$ және $u_{(2)}(t, \lambda_{(2)}^{(k)})$ арқылы белгілесек, онда бұл функциялар келесі теңдеулер мен бастапқы шарттарды қанағаттандырады:

$$\frac{\partial u_{(1)}(t, \lambda_{(1)}^{(k)})}{dt} = f(t, u_{(1)}(t, \lambda_{(1)}^{(k)}) + \lambda_{(1)}^{(k)}), t \in [\theta_0, \theta_1], \quad (26)$$

$$u_{(1)}(\theta_0, \lambda_{(1)}^{(k)}) = 0, \quad (27)$$

$$\frac{\partial u_{(2)}(t, \lambda_{(2)}^{(k)})}{dt} = f(t, u_{(2)}(t, \lambda_{(2)}^{(k)}) + \lambda_{(2)}^{(k)}), t \in [\theta_1, \theta_2], \quad (28)$$

$$u_{(2)}(\theta_1, \lambda_{(2)}^{(k)}) = 0. \quad (29)$$

$\frac{\partial u_{(1)}(\theta_1, \lambda_{(1)}^{(k)})}{\partial \lambda_1}$ анықтау үшін (26), (27) өрнектерін $\lambda_{(1)}$ бойынша дифференциалдаймыз:

$$\frac{\partial}{\partial \lambda_{(1)}} \left(\frac{du_{(1)}(t, \lambda_{(1)}^{(k)})}{dt} \right) = f'_x(t, u_{(1)}(t, \lambda_{(1)}^{(k)}) + \lambda_{(1)}^{(k)}) \cdot \left[\frac{\partial u_{(1)}(t, \lambda_{(1)}^{(k)})}{\partial \lambda_{(1)}} + I \right], t \in [\theta_0, \theta_1],$$

$$\frac{\partial u_{(1)}(\theta_0, \lambda_{(1)}^{(k)})}{\partial \lambda_{(1)}} = 0.$$

Сол сияқты (28), (29) өрнектерді $\lambda_{(2)}$ бойынша дифференциалдасақ, келесі есепті аламыз:

$$\frac{\partial}{\partial \lambda_{(2)}} \left(\frac{du_{(2)}(t, \lambda_{(2)}^{(k)})}{dt} \right) = f'_x(t, u_{(2)}(t, \lambda_{(2)}^{(k)}) + \lambda_{(2)}^{(k)}) \cdot \left[\frac{\partial u_{(2)}(t, \lambda_{(2)}^{(k)})}{\partial \lambda_{(2)}} + I \right], t \in [\theta_1, \theta_2]$$

$$\frac{\partial u_{(2)}(\theta_1, \lambda_{(2)}^{(k)})}{\partial \lambda_{(2)}} = 0.$$

Келесі белгілеулерді енгізсек:

$$z_{(1)}(t) = \frac{\partial u_{(1)}(t, \lambda_{(1)}^{(k)})}{\partial \lambda_{(1)}}, \quad A_{(1)}^{(k)}(t) = f'_x(t, u_{(1)}(t, \lambda_{(1)}^{(k)}) + \lambda_{(1)}^{(k)}), \quad t \in [\theta_0, \theta_1],$$

$$z_{(2)}(t) = \frac{\partial u_{(2)}(t, \lambda_{(2)}^{(k)})}{\partial \lambda_{(2)}}, \quad A_{(2)}^{(k)}(t) = f'_x(t, u_{(2)}(t, \lambda_{(2)}^{(k)}) + \lambda_{(2)}^{(k)}), \quad t \in [\theta_1, \theta_2],$$

онда $z_{(1)}(t)$ және $z_{(2)}(t)$ матрица-функциялары келесі сызықты жай дифференциалдық теңдеулер үшін ішкі интервалдардағы матрицалық Коши есептерінің шешімдері болып табылады:

$$\frac{dz_{(1)}}{dt} = A_{(1)}^{(k)}(t)z_{(1)}(t) + A_{(1)}^{(k)}(t), \quad t \in [\theta_0, \theta_1], \quad (30)$$

$$z_{(1)}(\theta_0) = 0, \quad (31)$$

$$\frac{dz_{(2)}}{dt} = A_{(2)}^{(k)}(t)z_{(2)}(t) + A_{(2)}^{(k)}(t), \quad t \in [\theta_1, \theta_2], \quad (32)$$

$$z_{(2)}(\theta_1) = 0, \quad (33)$$

мұндағы

$$A_{(1)}^{(k)}(t) = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 - 2\varepsilon x_{(1)1}^{(k)}(t)x_{(1)2}^{(k)}(t) & \varepsilon(1 - (x_{(1)1}^{(k)}(t))^2) \end{pmatrix}, \quad t \in [\theta_0, \theta_1],$$

$$A_{(2)}^{(k)}(t) = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 - 2\varepsilon x_{(2)1}^{(k)}(t)x_{(2)2}^{(k)}(t) & \varepsilon(1 - (x_{(2)1}^{(k)}(t))^2) \end{pmatrix}, \quad t \in [\theta_1, \theta_2],$$

$$x_{(1)}^{(k)}(t) = \lambda_{(1)}^{(k)} + u_{(1)}(t, \lambda_{(1)}^{(k)}) \quad \text{және} \quad x_{(2)}^{(k)}(t) = \lambda_{(2)}^{(k)} + u_{(2)}(t, \lambda_{(2)}^{(k)}).$$

(1), (2) есепті сандық шешу Алгоритмі.

0-қадам. (20) - (23) сызықты периодты шеттік есепті шешіп $\lambda^{(0)} \in R^4$ векторын табамыз.

1-қадам.

а) (11), (13) және (12), (14) Коши есептерін сәйкесінше $[\theta_0, \theta_1]$ және $[\theta_1, \theta_2]$ тұйық ішкі интервалдарында төртінші ретті дәлдікті Рунге-Кутта әдісімен шешіп $u_{(1)}(t, \lambda_{(1)}^{(0)}), u_{(2)}(t, \lambda_{(2)}^{(0)})$ табамыз және

$$Q_*(\Delta_2, \lambda^{(0)}) = \begin{pmatrix} \lambda_{(1)}^{(0)} - \lambda_{(2)}^{(0)} - u_{(2)}(\theta_2, \lambda_{(2)}^{(0)}) \\ \lambda_{(1)}^{(0)} + u_{(1)}(\theta_1, \lambda_{(1)}^{(0)}) - \lambda_{(2)}^{(0)} \end{pmatrix}$$

векторын құрамыз.

b) Әрбір тұйық ішкі интервалдар үшін (2×2) -өлшемді $A_{(1)}^0(t)$, $A_{(2)}^0(t)$ матрицаларын құрып, (30), (31) және (32), (33) матрицалық Коши есептерін $[\theta_0, \theta_1]$, $[\theta_1, \theta_2]$ тұйық ішкі интервалдарында төртінші ретті дәлдікті Рунге-Кутта әдісімен шешіп $z_{(1)}(\theta_1)$, $z_{(2)}(\theta_2)$ мәнін табамыз және (24) формулаға сәйкес

$$\frac{\partial Q_*(\Delta_2, \lambda^{(0)})}{\partial \lambda} = \begin{pmatrix} I & I + \frac{\partial u_{(2)}(\theta_2, \lambda_{(2)}^{(0)})}{\partial \lambda_{(2)}} \\ I + \frac{\partial u_{(1)}(\theta_1, \lambda_{(1)}^{(0)})}{\partial \lambda_{(1)}} & -I \end{pmatrix}$$

Якоби матрицасын құрамыз.

c) (25) сызықтық алгебралық теңдеулер жүйесін $n = 0$ болғанда шешіп $\Delta \lambda^{(0)}$ табамыз.

d) $\lambda^{(1)} = \lambda^{(0)} + \Delta \lambda^{(0)}$ теңдігімен $\lambda^{(1)}$ векторын анықтаймыз.

Ньютон әдісі итерациялық әдіс болғандықтан, біз $\Delta \lambda^{(k)} < \delta$, $\delta \in R$ болғанша әрбір n қадамда $\lambda^{(n)}$ табудың бірдей процесін қайталаймыз, мұндағы δ – біз таңдайтын мәні алдын ала анықталған шама. Жалпы, бұл өте аз сан болуы керек. Ньютон әдісінің нәтижесі λ^* векторы болып табылады, ол шеттік есеп шешімінің ішкі интервалдардың бастапқы нүктелеріндегі сәйкес мәндерінен құралады.

Келесі Коши есептерін

$$\frac{dx_{(1)}}{dt} = f(t, x_{(1)}(t)), \quad t \in [\theta_0, \theta_1],$$

$$x_{(1)}(\theta_0) = \lambda_{(1)}^*,$$

$$\frac{dx_{(2)}}{dt} = f(t, x_{(2)}(t)), \quad t \in [\theta_1, \theta_2],$$

$$x_{(2)}(\theta_1) = 0,$$

шеше отырып $x^*[t] = (x_{(1)}^*(t), x_{(2)}^*(t))$ векторлық функциясын тұрғыза аламыз, бұл бастапқы (1), (2) периодты шеттік есептің шешімі болып табылады.

Мысалы. (1), (2) шеттік есепте $T = 2$, $\omega = 1$, $\alpha = \frac{\pi}{2}$, $p = 1$, $\varepsilon = 0.1$,

$g(t) = \sin \pi - \pi^2 \sin \pi + \varepsilon p \cos(t + \alpha) - \varepsilon \pi \cos \pi (1 - \sin^2 \pi)$ және дәл шешімі $y^*(t) = \sin \pi$ болсын.

Есептің шешімін табу үшін жоғарыда баяндалған Д.С. Джумабаев параметрлеу әдісін

қолданамыз. Ол үшін $\theta_0 = 0, \theta_1 = \frac{1}{2}, \theta_2 = 1$ және $\lambda^{(0)} = \begin{pmatrix} 0.02745908215951154 \\ 3.141592653633239 \\ -0.02745908215951398 \\ -3.141592653633239 \end{pmatrix}$ деп аламыз.

$\delta = 10^{-14}$ деп алып, төрт итерация жасап есептеулер жүргізгенде келесі нәтижелер алынды:

$$\Delta\lambda^{(0)} = \begin{pmatrix} -0.0274780061335964 \\ -2.5516720606193375 \cdot 10^{-7} \\ 0.02747800613359521 \\ 2.551672065378985 \cdot 10^{-7} \end{pmatrix}, \quad \Delta\lambda^{(1)} = \begin{pmatrix} 1.892396546224261 \cdot 10^{-5} \\ 2.5512608016676444 \cdot 10^{-7} \\ -1.8923965456796576 \cdot 10^{-5} \\ -2.551607857160434 \cdot 10^{-7} \end{pmatrix},$$

$$\Delta\lambda^{(2)} = \begin{pmatrix} 9.109303956126677 \cdot 10^{-12} \\ 4.669508855901172 \cdot 10^{-13} \\ -9.11567411175807 \cdot 10^{-12} \\ -4.687735467834923 \cdot 10^{-13} \end{pmatrix}, \quad \Delta\lambda^{(3)} = \begin{pmatrix} 2.0604713800958648 \cdot 10^{-15} \\ 2.9464804229018324 \cdot 10^{-15} \\ 2.140929828095490 \cdot 10^{-15} \\ -8.450137182814697 \cdot 10^{-16} \end{pmatrix},$$

$$\|x^*(\hat{t}) - x^{(4)}(\hat{t})\| \leq 10^{-11}, \text{ мұндағы } \hat{t} - \text{тор түйіндері.}$$

Қорытынды. Қорытындылай келе, параметрлеу әдісі дәлдік, жылдамдық және ресурстық болжам бойынша сызықты емес және сызықты шеттік есептердің сандық шешімін табу үшін қолданбалы математикада өзекті әдістермен бәсекелесе алады. Бұл әдістің басты артықшылығы - дәлдік пен ептілік. Пайдаланушы бөліктеу санын таңдай алады, осылайша ол алгоритм үшін қажетті қатені және уақытты өзгерте алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Ebeling W. Strukturbildung bei irreversiblen Prozessen / W. Ebeling. – Leipzig: Teubner-Verlag, 1976. – 194 p.
2. Glass L. and Mackey M.C. From Clocks to Chaos, the Rhythms of Life / L. Glass and M.C. Mackey. – Princeton: Princeton University Press, 1998. – 272 p.
3. Schuster H.G. and Just W. Deterministic Chaos: An Introduction / H. G. Schuster and W. Just. - New York: Wiley, 1988. – 240 p.
4. Zhang W.B. Synergetic Economics / W.B. Zhang. – Berlin Heidelberg: Springer-Verlag, 1991 – 246 p.
5. Anishchenko V.S. Dynamical Chaos. Models and Experiments / V.S. Anishchenko. – World Scientific, 1995. – 400 p.
6. Aziz A. Numerical solutions for ordinary differential equations / A. Aziz. – New York: Academic Press, 1975. – 369 p.

7. Ascher U.M., Mattheij R.M., Russel R.D. Numerical solution of boundary value problems for ordinary differential equations / U.M. Ascher, R.M. Mattheij, R.D. Russel. – Philadelphia: SIAM Classics in Applied Mathematics 13, – 1995. – 595 p. <https://doi.org/10.1137/1.9781611971231>.
8. Babenko K.I. Fundamentals of numerical analysis / K.I. Babenko. – Moscow: Nauka, 1986 – 744 p.
9. Bakhvalov N.S. Numerical methods: Analysis, Algebra, Ordinary Differential Equations / N.S. Bakhvalov. – Moscow: Mir, 1977 - 665 p.
10. Bellman R., Kalaba R. Quasilinearization and nonlinear boundary value problems / R. Bellman, R. Kalaba. – New York: American Elsevier, 1965 - 208 p. <https://doi.org/10.1137/1008091>.
11. Bernfeld S.R., Lakshmikantham V. An introduction to nonlinear boundary value problems, Mathematics in Science and Engineering 109 / S.R. Bernfeld, V. Lakshmikantham. – New York: Academic Press, 1974. – 386 p.
12. Brugnano L., Trigiante D. Solving differential problems by multistep initial and boundary value methods / L. Brugnano, D. Trigiante. – Amsterdam: Gordon and Breach, 1998. – 412 p.
13. Deuflhard P. Newton methods for nonlinear problems / P Deuflhard. – Springer, 2004. – 430 p. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-23899-4>.
14. Lampert J.D. Computational methods in ordinary differential equations / J.D. Lampert. – New York: Wiley, 1973. – 278 p. <https://doi.org/10.1002/zamm.19740540726>.
15. Ronto M., Samoilenko A.M. Numerical-analytic methods in the theory of boundary-value problems / M. Ronto, A.M. Samoilenko. – New York: Word Scientific, River Edge, 2000. – 468 p. <https://doi.org/10.1142/3962>.
16. Shampine L.F. Numerical solution of ordinary differential equations / L.F. Shampine. – New York: Chapman & Hall, 1994. – 632 p. <https://doi.org/10.1137/1037026>.
17. Dzhumabaev D.S. A method for solving nonlinear boundary value problems for ordinary differential equations / D.S. Dzhumabaev // Mathematical Journal – 2018. – №3. – P. 43-51.

References

1. Ebeling W. (1976). Strukturbildung bei irreversiblen Prozessen. Leipzig: Teubner-Verlag.
2. Glass L. and Mackey M.C. (1998). From Clocks to Chaos, the Rhythms of Life. Princeton: Princeton University Press.
3. Schuster H.G. and Just W. (1988). Deterministic Chaos: An Introduction. New York: Wiley.
4. Zhang W.B. (1991). Synergetic Economics. Berlin Heidelberg: Springer-Verlag.
5. Anishchenko V.S. (1995). Dynamical Chaos. Models and Experiments. World Scientific.

6. Aziz A. (1975). Numerical solutions for ordinary differential equations. New York: Academic Press.
7. Ascher U.M., Mattheij R.M., Russel R.D. (1995). Numerical solution of boundary value problems for ordinary differential equations. Philadelphia: SIAM Classics in Applied Mathematics. <https://doi.org/10.1137/1.9781611971231>.
8. Babenko K.I. (1986). Fundamentals of numerical analysis. Moscow: Nauka.
9. Bakhvalov N.S. (1977). Numerical methods: Analysis, Algebra, Ordinary Differential Equations. Moscow: Mir.
10. Bellman R., Kalaba R. (1965). Quasilinearization and nonlinear boundary value problems. New York: American Elsevier. <https://doi.org/10.1137/1008091>.
11. Bernfeld S.R., Lakshmikantham V. (1974). An introduction to nonlinear boundary value problems, Mathematics in Science and Engineering 109. New York: Academic Press.
12. Brugnano L., Trigiante D. (1998). Solving differential problems by multistep initial and boundary value methods. Amsterdam: Gordon and Breach.
13. Deuflhard P. (2004). Newton methods for nonlinear problems. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-23899-4>.
14. Lampert J.D. (1973). Computational methods in ordinary differential equations. New York: Wiley. <https://doi.org/10.1002/zamm.19740540726>.
15. Ronto M., Samoilenko A.M. (2000). Numerical-analytic methods in the theory of boundary-value problems. New York: Word Scientific, River Edge. <https://doi.org/10.1142/3962>.
16. Shampine L.F. (1994). Numerical solution of ordinary differential equations. New York: Chapman & Hall. <https://doi.org/10.1137/1037026>.
17. Dzhumabaev D.S. (2018). A method for solving nonlinear boundary value problems for ordinary differential equations. Mathematical Journal. Vol. 18, №3, 43-51.

РЕШЕНИЕ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ВАН ДЕР ПОЛА МЕТОДОМ ПАРАМЕТРИЗАЦИИ Д.С. ДЖУМАБАЕВА

С.Т. МЫНБАЕВА, Н.С. АДИЛОВ*

Актыбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан

*e-mail: adillov.n@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается периодическая краевая задача для дифференциального уравнения Ван дер Поля. Поскольку это уравнение является нелинейным простым дифференциальным уравнением, его решение не может быть найдено аналитически. В связи с этим для решения задачи используется метод параметризации Д.С. Джумабаева. Рассматриваемый интервал разбивается на две части, значения искомого

решения на левых концах внутренних интервалов вводятся как дополнительные параметры. Искомая функция заменяется суммой новых неизвестных функций и дополнительных параметров в соответствующих подинтервалах, и данная задача сводится к краевой задаче для системы обыкновенных дифференциальных уравнений с параметрами. Подставляя решение задачи Коши для обыкновенных дифференциальных уравнений с параметрами в краевое условие и условие непрерывности в точке разбиения составляется система нелинейных алгебраических уравнений относительно введенных параметров. Эта система определяется в явном виде только в исключительных случаях. Следовательно, значения функций в системе и их производные по параметрам находятся путем решения векторных и матричных задач Коши на подинтервалах для обыкновенных дифференциальных уравнений. Задачи Коши решаются методом Рунге-Кутты четвертого порядка точности. Составленная система решается методом Ньютона. Предлагается алгоритм нахождения приближенного решения поставленной задачи.

Ключевые слова: уравнение Ван дер Пола, нелинейная краевая задача, задача Коши, метод Ньютона, метод параметризации Д.С.Джумабаев, приближенное решение, метод Рунге-Кутта.

SOLUTION OF A BOUNDARY VALUE PROBLEM FOR THE VAN DER POL EQUATION BY D.S. DZHUMABAEV PARAMETRIZATION METHOD

S.T. MYNBAYEVA, N.S. ADILOV*

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: adillov.n@mail.ru

Abstract. In the paper a periodic boundary value problem for the Van der Pol differential equation is considered. Since this equation is a nonlinear ordinary differential equation, its solution cannot be found analytically accurately. In this regard, the D.S. Dzhumabaev parameterization method is used to solve the problem. The interval which the problem is considered is divided into two parts, and the values of the desired solution at the beginning points of the subintervals are introduced as additional parameters. The desired function is replaced by the sums of new unknown functions and additional parameters in the corresponding subintervals, and the original problem is reduced to a boundary value problem for a system of differential equations with parameters. Substituting a solutions of Cauchy problems for ordinary differential equations with parameters into the boundary condition and the continuity condition of the solution at the dividing point a system of nonlinear algebraic equations is constructed. This system is clearly defined only in exceptional cases. Therefore, the values of functions in the system and their derivatives with respect to parameters are found by solving vector and matrix Cauchy problems for differential equations on subintervals. Cauchy problems are solved by the fourth-order accuracy Runge-Kutta method. The solution to the system of algebraic equations is found by Newton's method. An algorithm for finding an approximate solution to this problem is proposed.

Key words: Van der Pol equation, nonlinear boundary value problem, Cauchy problem, Newton's method, D.S. Dzhumabaev parametrization method, approximate solution, Runge-Kutta method.

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES

FTAMP 28.17.31

**РАДИОТЕЛЕХАБАР ТАРАТУ СТАНЦИЯЛАРЫН ҚАШЫҚТЫҚТАН
БАҚЫЛАУДАҒЫ ZABBIX ЖҮЙЕСІНІҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ**

Ж.К. КУЛМАГАМБЕТОВА^[0000-0003-3830-9217], **А.А. АЙСАНОВ**^{[0000-0003-3059-2337]*}

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: kulma_zh@mail.ru

Андатпа. Қазіргі таңда «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру бүгінгі күннің басым міндеттерінің бірі болып табылады. Осыған орай, бағдарлама аясында телерадио хабарларын тарату саласындағы ұлттық оператор - «Қазтелерадио» АҚ-ның тікелей қатысуымен және қолдауымен цифрлық телехабар тарату жүйесіне көшу жобасы белсенді түрде жүзеге асырылуда.

Цифрлық телехабар тарату кезең-кезеңімен жүзеге асырылып жатқанын айта кетуіміз қажет, бірақ сарапшылар қазірдің өзінде ол жаңа қызмет көрсету нарықтарының дамуына және арналардың маркетингтік күресінің жаңа кезеңіне серпін береді деп болжап отыр.

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру секілді маңызды мәселедегі басты міндет – радио және телехабар тарату станцияларын салу. Қазір жобаға енгізілген 827 РТС-тің 546-сы салынды. Оның 52-і өткен жылы пайдалануға берілді: Солтүстік Қазақстанда – 13, Қызылорда мен Қарағандыда – 16, Атырауда – 8, Шығыс Қазақстанда – 6, Ақтөбе облысында – 5, Ақмола облысында – 4.

Жалпы алғанда жоба кезең-кезеңімен жүріп жатыр, мәселен, 1 ақпанда Алматы қаласы цифрлық эфирлік телехабар таратуға толығымен көшті. Сондай-ақ Қазақстан Республикасында бірқатар облыстар осы жүйеге көшіп, Маңғыстау, Жамбыл, Түркістан, Алматы, Павлодар, Қостанай облыстарында және Шымкентте аналогтық хабар тарату өшірілді. Ағымдағы жылдың 1 желтоқсанында жоба Нұр-Сұлтан қаласында және Қарағанды облысында аяқталады. 2023 жылы республика бойынша цифрлық эфирлік телехабар таратуды енгізу жобасын аяқтау жоспарлануда, бұл цифрлық хабар таратумен халықтың 95 %-ын қамтуға мүмкіндік береді.

Бұл мақала жоғарыда көрсетілген бағдарлама бойынша салынатын радио және телехабар тарату станцияларын қашықтықтан бақылауда қолданылатын Zabbix жүйесінің артықшылықтары туралы баяндалады.

Түйін сөздер: «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы, цифрлық телехабар тарату жүйесі, радио және телехабар тарату станциялары, қашықтықтан бақылау, мониторинг, Zabbix жүйесі.

Цифрлық модульды радиотеледидар станциясы DVB-S/S2 стандарттарында спутниктік телехабар тарату сигналдарын, сонымен қатар DVB-T2 стандартында аудио және бейне қабылдауға мүмкіндік беретінін айта кету керек. Барлық облыстық және аудандық радиотелевизиялық станцияларда тәулік бойы бақылау және жедел қызмет көрсету үшін бақылау жүйесін қашықтан басқару қолданылады, өйткені ірі желілерде хосттардың саны өте көп, олардың әрқайсысын жеке-жеке бақылау әкімшілер үшін үлкен міндет болып табылады.

Сол себептен алыс аудандардағы станцияларды бақылау мақсатында мониторингтік желіні пайдаланудың маңызы орасан зор [1].

Жалпы айта кетер болсақ, желілік мониторинг термині кез келген телекоммуникация желісін, соның ішінде теледидарлық хабар таратуды, баяу немесе дұрыс жұмыс істемейтін жүйелерді іздеуде үнемі бақылайтын жүйенің жұмысын білдіреді және ол ақауларды анықтаған кезде олар туралы пошта, телефон арқылы желі әкімшісіне хабарлайды. Бұл тапсырмалар желіні басқару тапсырмаларының жиыны болып табылады.

Мониторингтік желіні бақылау жүйесі желіні шамадан тыс жүктелген немесе сәтсіз серверлерден, басқа құрылғылардан немесе желі қосылымдарынан туындаған ақауларды бақылайды. Сәтсіз сұраулар (мысалы, қосылымды орнату мүмкін болмаған кезде немесе хабарлама жеткізілмегенде) әдетте бақылау жүйесінің реакциясын тудырады. Реакция келесідей болуы мүмкін:

- жүйелік әкімшіге дабыл жіберіледі;

- ақаулардан қорғау жүйесі автоматты түрде іске қосылады, ол мәселе шешілгенше проблемалық серверді жұмыстан уақытша алып тастайды [2].

Жүйені тұрақты бақылау желідегі кедергілерді анықтауға, қателерді локализациялауға және жағдайды дер кезінде түзетуге мүмкіндік береді.

Телерадиохабар тарату желісінің жай-күйін бақылау, әдетте, бір немесе бірнеше жұмыс станциялары мен серверлер арқылы жүзеге асырылады (1-сурет). Мониторингтің екі түрін бөліп қарастыруға болады:

- құрылғылардың өздерінің және олар ұсынатын қызметтерінің қолжетімділігін анықтау үшін, сондай-ақ қазіргі уақытта құрылғылардың күйін, мысалы, процессордың, дискілердің, температураның пайыздық жүктемесін тексеру үшін тұрақты аралықпен сұрау салу құрылғыларын қамтитын белсенді мониторинг және басқалар;

- жүйеде болып жатқан оқиғалар туралы хабарламаларды құрылғылардан күтуді қамтитын пассивті бақылау. Көбінесе мұндай хабарламаларды қарапайым желіні басқару протоколын (SNMP) қолданатын құрылғылар жібереді. Бұл TCP/IP протоколының ажырамас бөлігі болып табылатын қолданбалы деңгей протоколы және әкімшілерге желі өнімділігін басқаруға, желі ақаулықтарын табуға және түзетуге мүмкіндік береді.

1-сурет. «Қазтелерадио» акционерлік қоғамындағы мониторингтік бақылау

Желілерді бақылау үшін қолданылатын құралдардың барлық жиынтығын бірнеше негізгі кластарға бөлуге болады: желіні басқару жүйелері; жүйелік басқару элементтері; кірістірілген диагностикалық және басқару жүйелері; протокол анализаторлары; кабельдік жүйелерді диагностикалауға және сертификаттауға арналған жабдық. Шартты түрде бұл жабдықты төрт негізгі топқа бөлуге болады: желілік мониторлар, кабельдік жүйелерді сертификаттауға арналған құрылғылар, кабельдік сканерлер және тестерлер (мультиметрлер).

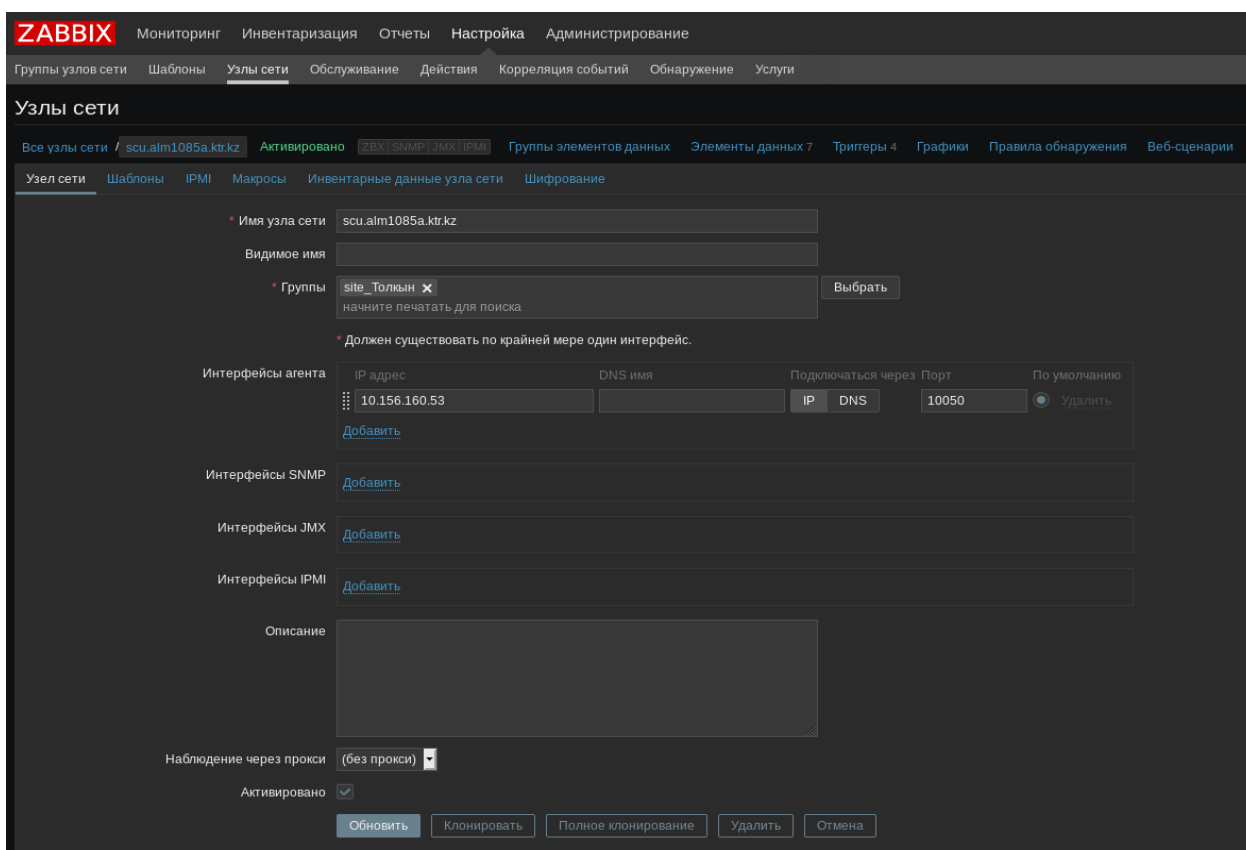
Бақылау әдістерін таңдау бағдарламалық қамтамасыз ету мүмкіндіктерін, сервер мен желі конфигурацияларын және басқа да көптеген факторларды қоса алғанда, әртүрлі факторларға байланысты. Жалпы алғанда, келесідей элементтер туралы айтуға болады:

- 1) жабдықтың физикалық қолжетімділігін тексеру;
- 2) қазіргі уақытта желіде жұмыс істеп тұрған қызметтер мен қызметтердің денсаулығын тексеру;
- 3) желінің жұмыс істеуінің маңызды критерийлерін (жүктеме, өнімділік және т.б.) егжей-тегжейлі тексеру;
- 4) белгілі бір ортаға тән нақты параметрлерді тексеру (деректер қоры кестелерінде мәндердің болуы, журнал файлдарының мазмұнын тексеру). [5]

Желіні бақылау жүйелері автоматтандыруды жеңілдетуге және желілік жабдықтың жай-күйі туралы ақпаратты алу процесін жеделдету әрбір провайдерге қажет. Хосттардың

саны 10 немесе одан да көп болатын хабар тарату сияқты ірі желілерде әрқайсысын жеке бақылау желі қызметкерлері үшін үлкен міндет болып табылады. Мониторинг тапсырмасын жеңілдету үшін мониторинг жүйелері қолданылады, олардың бірі, оң жағынан өзін дәлелдеген Zabbix жүйесі болып табылады.

Zabbix – біз үшін ең қолайлы мониторинг жүйесі болып табылады, ол мониторинг жүйесінің үздіксіз жұмысын қамтамасыз ету, үздіксіз бақылау, желілік жабдықтың күйін нақты уақыт режимінде мүмкіндігінше дәл көрсету және тарихты сақтау үшін қажетті барлық функцияларды қамтиды (2-сурет).

2-сурет. Zabbix жүйесінің интерфейсі

1. Zabbix сервері Zabbix бағдарламалық жасақтамасының өзегі болып табылады. Сервер желілік қызметтерді қашықтан тексере алады, барлық конфигурацияны, статистикалық және операциялық деректерді сақтайтын репозиторий болып табылады және кез келген бақыланатын жабдықта ақаулар туындаған жағдайда әкімшілерді хабардар ететін Zabbix бағдарламалық құралының нысаны болып табылады.

2. Zabbix проксиі – Zabbix серверінің атынан өнімділік пен қолжетімділік деректерін жинайды. Барлық жиналған деректер жергілікті буферленеді және прокси сервер тиесілі Zabbix серверіне жіберіледі. Zabbix проксиі жергілікті әкімшілері жоқ орындарды, филиалдарды, желілерді орталықтандырылған қашықтан бақылау үшін тамаша. Бұл жағдайда

прокси серверге деректерді ғана жинайды, процессорға және енгізу-шығару дискісіне аз жүктеме түсіреді.

3. Zabbix агенті – желілік жүйелердегі жергілікті ресурстар мен қолданбаларды (мысалы, қатты дискілер, жад, процессор статистикасы және т.б.) басқару, бұл жүйелер Zabbix агенті іске қосылған кезде жұмыс істеуі керек. Zabbix агенттері статистика туралы ақпаратты жинау үшін жергілікті жүйелік қоңырауларды пайдаланудың арқасында өте тиімді.

4. Веб-интерфейс – Zabbix серверінің бөлігі болып табылады және әдетте (бірақ міндетті емес) Zabbix серверімен бірдей физикалық серверде іске қосылады. PHP арқылы жұмыс істейді, веб-серверді қажет етеді (мысалы, Apache).

Zabbix жүйесін таңдау фактісі Жапония, Германия, Ресей, Бразилия, Нидерланды, Польша, Латвия сияқты елдердегі әлемнің көптеген компанияларының осы бақылау жүйесін пайдаланудың ұзақ мерзімді тәжірибесімен расталады.

Басқаша айтатын болсақ, Zabbix - бұл өте қуатты және ауқымды жүйе және оның қорында желіні бақылауды жеңілдететін көптеген мүмкіндіктер бар, мысалы, автоматты сценарийді орындау арқылы веб-сайттың күйін бақылау және т.б.

Қорытындылай келетін болсақ, Zabbix мүмкіндіктерін зерттей отырып, бұл жүйенің кез келген желіні бақылауды, соның ішінде теледидар желісін бақылауды, дәлсіздіктер мен қателерді азайтуды жеңілдетуге мүмкіндік беретін өте қуатты функциялары бар деп сеніммен айта аламыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Левченко В.Н. Спутниковое телевидение в вашем доме. / В.Н. Левченко. – Санкт-Петербург: Полигон, 2014. – 222 с.
2. Кривошеев М.И. Цифровое телевидение. / М.И. Кривошеев – Москва: Связь, 2012. – 204 с.
3. Симонов М.М. Перспективные спутниковые системы Ка-диапазона, техника и средства связи. / М.М. Симонов. – Москва: Гротек, 2015. – 152 с.
4. Новаковский С.В. Эффективные направления развития телевидения в XXI в. / С.В. Новаковский. – Москва: Гротек, 2015. – 212 с.
5. Зотов А.А., Зотов В.А. О единой системе телевидения / А.А. Зотов, В.А. Зотов // V научная конференция ТГТУ – 2016. – № 6. – С. – 22-26.

References

1. Levchenko V.N. (2014). Sputnikovoe televidenie v vashem dome [Satellite TV in your home]. Saint Petersburg: Polygon. [in Russian].

2. Krivosheev M.I. (2012). TCifrovoe televidenie [Digital television]. Moscow: Sviaz. [in Russian].
3. Simonov M.M. (2015). Perspektivnye sputnikovye sistemy Ka-diapazona, tekhnika i sredstva sviazi [Perspective satellite systems of the Ka-band, equipment and means of communication]. Moscow: Grotek. [in Russian].
4. Novakovskii S.V. (2015). Effektivnye napravleniia razvitiia televideniia v XXI v [Effective directions of television development in the XXI century]. Moscow: Grotek. [in Russian].
5. Zotov A.A., Zotov V.A. (2016). O edinoi sisteme televideniia [On the unified television system] / A.A. Zotov , V.A. Zotov // V nauchnaia konferentcia TGTU [V scientific conference of TSTU] [in Russian].

ПРЕИМУЩЕСТВА ДИСТАНЦИОННОГО УПРАВЛЕНИЯ ZABBIX ДЛЯ РАДИОТЕЛЕВИЗИОННЫХ СТАНЦИЙ

Ж.К. КУЛМАГАМБЕТОВА, А.А. АЙСАНОВ

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: kulma_zh@mail.ru

Аннотация. Сегодня реализация госпрограммы «Цифровой Казахстан» является сегодня одним из приоритетных направлений. В связи с этим в рамках программы активно реализуется программа активного перехода на цифровое вещание при непосредственном участии и поддержке национального оператора в области телерадиовещания - АО «Казтелерадио».

Следует отметить, что цифровое вещание осуществляется поэтапно, но эксперты уже прогнозируют, что это даст импульс развитию новых рынков услуг и новому этапу в маркетинговой борьбе телеканалов.

Основной задачей в таком важном вопросе, как реализация государственной программы «Цифровой Казахстан», является строительство радиотелевизионных станций. В настоящее время построено 546 из 827 РТС, включенных в проект. В прошлом году их было сдано 52: в Северном Казахстане - 13, в Кызылорде и Караганде - 16, Атырау - 8, в Восточном Казахстане - 6, в Актюбинской области - 5, в Акмолинской области - 4.

В целом проект реализуется поэтапно, например, 1 февраля Алматы перешел на цифровое эфирное телевидение. Также ряд регионов Республики Казахстан перешли на эту систему, аналоговое вещание было отключено в Мангистауской, Жамбылской, Туркестанской, Алматинской, Павлодарской, Костанайской областях и Шымкенте. Проект будет завершен 1 декабря текущего года в Нур-Султане и Карагандинской области. В 2023 году планируется завершить проект по внедрению в стране цифрового наземного телевизионного вещания, которое охватит цифровым вещанием 95% населения.

В данной статье описаны преимущества системы Zabbix, которая используется для удаленного управления радиотелевизионными станциями, построенными по указанной выше программе.

Ключевые слова: Государственная программа «Цифровой Казахстан», система цифрового телерадиовещания, радиотелевизионные станции, дистанционное управление, мониторинг, система Zabbix.

ADVANTAGES OF ZABBIX REMOTE CONTROL FOR RADIO-TELEVISION STATIONS

Z. K. KULMAGAMBETOVA, A.A. AISANOV*

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: kulma_zh@mail.ru

Annotation. Today, the implementation of the state program "Digital Kazakhstan" is today one of the priority areas. In this regard, within the framework of the program, a program of active transition to digital broadcasting is being actively implemented with the direct participation and support of the national operator in the field of television and radio broadcasting - Kazteleradio JSC.

It should be noted that digital broadcasting is carried out in stages, but experts already predict that this will give an impetus to the development of new service markets and a new stage in the marketing struggle of channels.

The main task in such an important issue as the implementation of the state program "Digital Kazakhstan" is the construction of radio and television stations. Currently, 546 of the 827 RTSs included in the project have been built. Last year, 52 of them were commissioned: in Northern Kazakhstan - 13, in Kyzylorda and Karaganda - 16, Atyrau - 8, in East Kazakhstan - 6, in Aktobe - 5, in Akmola region - 4.

In general, the project is being implemented in stages, for example, on February 1, Almaty switched to digital terrestrial television. Also, a number of regions of the Republic of Kazakhstan switched to this system, analogue broadcasting was disabled in Mangistau, Zhambyl, Turkestan, Almaty, Pavlodar, Kostanay regions and Shymkent. The project will be completed on December 1 this year in Nur-Sultan and the Karaganda region. In 2023, it is planned to complete a project to introduce digital terrestrial television broadcasting in the country, which will cover 95% of the population with digital broadcasting.

This article describes the advantages of the Zabbix system, which is used to remotely control radio TV stations built according to the above program.

Key words: State program "Digital Kazakhstan", digital television broadcasting system, radio television stations, remote control, monitoring, Zabbix system.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

FTAMP 17.01.07

ҚАРА ТЕҢІЗДІҢ ЖЕҢІС ТОЛҚЫНДАРЫНАН ТУҒАН ЖАУЫНГЕР ӘЙЕЛДЕР
(АЛТЫН ТЕРІ ЖӘНЕ АМАЗОНДАРДЫҢ КӨЗ ЖАСЫ)

А.ДАШМАН^[0000-0002-9694-3518]

Джелал Баяр университеті, Маниса, Түркия

e-mail: alidasmann@hotmail.com

Аңдатпа. Сандық ғасыр, Z буыны, жасанды интеллект, гибридті робот, жаһандану және т.б. тұжырымдамалар термині басым болған осы кезеңде жеке адамның және қоғамның өмір салты мен қабылдауындағы түбегейлі өзгерістерге қарамастан, Р.Якопсонның жазбаша және вербальды байланыс кодында алты элементтің бірі (жіберу, хабарлама, спикер, қабылдағыш, арна, код) «арнаның» көптеген әртүрлі нұсқалары пайда болды. Сары парақтары бар кітаптардың орнына электронды кітаптар, ал әріптердің орнына видео телефондар алынды. Әдебиет пен бейнелеу өнерінде нақтыдан дерексіз, виртуалды шындыққа бағыт басталды. Кофеханаларда жыршылар айтқан эпостар, аңыздар, мысалдар мен ертегілер сатып алушыға берілетін кең және еркін қиялды, кино мен музыкалық өнерді ұялы телефонға сыйғызу арқылы. Бұл процесс жеке адамдар мен қоғамдарды жалпы өмір сүру кеңістігі мен сезімдерінен бөліп, оларды оқшаулайды. Өткен ғасырлардағы мифтік эпостардың, аңыздардың, мысалдар мен ертегілердің байланыс арналары өзгерсе де, олар кинода, музыкада және бейнелеу өнерінде, сондай-ақ жазбаша және ауызша сөйлеу түрлерінде әртүрлі формалар мен нұсқаларда қайтадан өмірге келеді. Олар тарихтың қараңғы кезеңдерінде қалса да, бүгінгі өнер мен әдебиет үшін таптырмас шабыт көзі болған мифология, эпос өзінің өміршеңдігі мен әсерін әлі күнге дейін сақтап келеді.

Түйін сөздер: Амазондар, Алтын тері, Геракл, Керабус, Митридаттар, Тор, Ниоб.

Кіріспе. Жазушы Мурат Акиол жазған «Алтын тері және амазондардың көз жасы» романы: Ежелгі Анадолы, Грекия мен Орта Азия, Алтай мифтері мен батырларының мәңгілік шытырман оқиғалары, мазмұны, формасы мен стилистикалық ерекшеліктерімен түрік романтизміндегі әртүрлі ізденістерді қамтиды.

Шығармада Қорқыт ата, Орта Азия түрікшілдігі мен мифологиясынан туындаған әңгімелер, эпостар, Анадолы мен Гректің ежелгі дәуір әдебиетіндегі Илиада, Одиссей дастандары, Троя соғыстармен өрілген негізгі мәтіндердің дереккөздері мен көркем әдебиетпен тарихи кейіпкерлер қайтадан өмірге келді. Акиол өзіне қызмет ететін және анахронистік құрылымның астында жасырылған қарапайым және шынайы стильмен ол өзін және оқырманды Алтын теріні іздейтін Геракл, Тор және Митридат сияқты кейіпкерлердің

оқиғаларына әкеледі [1, 188-189]. Жазу, түсіндіруден басқа, өзінің тарихымен өмір сүреді және оқырманын тірілтеді. Басқаша айтқанда, оның өзі романның ішіне еніп кетеді.

Акиол өзінің романына шабыт беруді Гиресунға Еуропадан демалуға келген досының оны Гиресун қамалына апаруы мен оның төрт мың жылдық қабырғаларында серуендеумен байланыстырады. Онда құлып пен қамал туралы аңыздар айтылады. Қамал астындағы ежелгі ғибадатхана қирандылары, шіркеулер, құрбандық үстелі мен қабырғалары бар Гиресун аралы (Аретия) және теңіз түбінен осы аралға дейін дәліздерде жүргенін сезеді. Дәліздерде және үлкен жерасты бункерлерінде қиян-кескі шайқасқа қатысатын Амазондардың найзалары, семсерлері мен қалқандарының шиқылдаған дауысын естиді. «Манас» эпосын айтатын жыршы Манасты түсінде көруі, ақын болатын жас жігіт түсінде ақсақал не шебер ақынды түсінде көруі сияқты... Ол үйге оралғанда, түсінде мифтер мен аңыздарға толы осы аралда адам жейтін құстармен соғысады. Ол Амазондармен ат үстінде Троя қаласы қабырғаларының түбінде жаулармен иық тіресте шайқасты.

Мурат Акиол романға дейін ол мифология, аңыз және өзі өмір сүрген қала тарихы туралы қарқынды зерттеулер мен оқу кезеңіне енеді:

«Мен бұл романды жазған кезде өзім үшін үлкен мақсат қойдым... Дегенмен, жолым қиын әрі ұзақ... Бас тартуға жақын уақыттар, ұйқысыз түндер, және тарихқа опасыздық жасамау үшін мен қайтадан басына қайта оралдым және ежелгі уақыт аралықтарымен, оқиғалармен және кейіпкерлермен күрестім...» [2, 5-6].

Романның басты тақырыбы – жауынгер Амазондар. Геродот, Диодор, Аполлоний, Паусания секілді маңызды тарихшылар классикалық және грек мифологиясында жауынгер әйелдер деп аталатын Амазондардың туған жерлері Қара теңіз жағасындағы Темискира (Терме) болғанын көрсетеді.

Өзі тұратын қалаға деген махаббатпен байланған жазушы Акиол ежелгі кезеңдегі Гиресунға да бей-жай қарамайды. Синоп патшайымы қатыгез анасы мен ағасының қаһарынан қашқан Митридастың көзімен сарайы, теңізі, жасыл желегі, сауда мен айлығымен Керасусты қарапайым тілмен сипаттайды. Мурат Акиол жауапсыз сүйетін өз қаласына адалдығын осы романымен көрсетеді:

«...Қиын күндік жолдан кейін, биенің басындай теңізге басын тіреген қала кішкентай қырдан өткен соң алыстан көрінді. Бұл жер – Керасус еді...» [2, 224-225].

Тау-кен, егіншілік және қолөнермен өмір сүретін халықтарға қатысты ерекше ақпараттан басқа Қаратеңіз бен жағажайда өмір сүретін адамдарға тән қасиет және дәстүрлердің жарқын мысалдарын келтіреді:

«...Таулы өлкелердегі өте бай ормандардан алынған және өте көп кеме жасауға қолданылған, атағы алыстарға жеткен ең сапалы ағаштарды басқа жерге жөнелтетін порты бар

еді. Порт қамалдың етегінде болды және тұрған жерден атрап керемет көрінетін. Бұл порттан ұзақ және биік таулардан әкелінетін түрлі байлықтар жөнелтілетін. Жергілікті халықтың егіншілігі мен сауда-саттығы да болды...» [2, 228-230]

Романда негізгі тақырып Амазон жауынгерлері болғанымен, Синоп патшасы Митридат Алтын теріні іздеген гректер айналасында болған және бірнеше тармақтармен сәтті байланысты тақырып бірлігін толықтыратын әңгімелер тізбегі роман фантастикасына бояу қосады және жан шынайылықты қамтамасыз етеді. Тақырыптар мен оқиғалар хронологиялық ағыннан гөрі, тақырып бойынша еске алу сипатталады [3, 352-353]. Амазон жауынгерлерін Троя соғысына барып әскерлерінің жартысынан көбін жоғалтып аралға қайтардағы Ниобтың Торға деген махаббаты, Алтын тері іздеудегі Гераклдың шытырман оқиғасы кезінде Митридат патшаның бала кезінен өмір сүру үшін күресі және патшалықты жаңадан қолына алуы туралы әңгімелер мен кезеңдерді қамтыса да, ол көркем әдебиеттегі қосымша жағдайды ұсынады. Әңгімелеудегі еркін тәсіл, коннотативті тасымалдау, тақырыптан тақырыпқа көшу, өткенге оқырман назарына ұсынылған керемет іздермен қайта оралады және әр тараудың негізгі тақырыбы мен тақырыпшасы бойынша тәуелсіз құрылған әңгімелер мен жеке әңгімелердің түйін бөлігі, ақырында басты тақырып – Амазондардың айналасына шоғырлануы және романды ішкі динамикасы тұрғысынан шынайы бейнелеуде толқу мен эмоция режимін жоғары көтереді.

Амазондар, Троя мен Алтын тері

Жазушы, қайсар, батыл жауынгер Амазондардың шығу тегі бойынша Алтай тауларынан Қаратеңізге келгендігі, түркілердің аталары бір болуымен қоса кейбір жазбалар кездеседі. Роман қазіргі кезде Гиресун аралы болып табылатын Ариаста (Аретия) сарай қабырғаларын күзететін сақшыларды найзалы Инна мен Торға құмар махаббаттың болуы Ниобтың сипаттауымен басталады. Соғыста оқ ату үшін оң жақ кеуделері кесілген еркектерге соғыс ашқан бұл әйелдердің аралына еркектер мүлдем кіре алмайды. Ұрпақтары жалғасу үшін жылына бір рет болу үшін Мария құдай (мамыр) айының жиырмасы күні Керасустың (Гиресун) Тор топырақтарындағы еркектер қайықтармен аралға келеді және жылдың тек осы күні Амазон әйелдерімен бірге болады.

Синоп пен Керасус патшасы V Митридаттың жеке ұстасы Пелия, Амазондардың патшайымы Пантезияға Троя патшасы Приамнан хабар алып келеді. Гректер Трояға соғыс ашты және содан кейін финикиялықтар, фригиялықтар, лидиялықтар, троялықтармен бірге соғысады. Амазондардың да өздеріне көмектесуін сұрайды. Пантезия патшайым елшінің хабарын жақсы қабылдайды. Олар өздерінің атты әскерін дайындап, Буланчак, Першембе, Орду, Терме арқылы өтіп, Амисосқа (Самсун) жетеді. Джуниос Джунода (маусым) айында Трояға жетеді. Троя патшасы Приамның екі ұлы Гектор мен Парис Амазон патшайымы

Пантезия сіңлілерінің ұлдары еді. Әйелқұмар Парис Спарта патшасы Менелайдың әйелі Еленаға ғашық болады және олар Тройға қашады. Спарта патшасы, Грекия патшасы Агамемноннан көмек сұрайды және Трояға соғыс ашады. Бұл әскерге Итака патшасы Одиссей де қатысады. Амазон патшайымы Пантезия Троя патшасының сарайындағы өзіне жайылған дастархан басында Троя патшасымен бірге дұшпандарға қарсы соғысатынына ант ішеді. Ағасы Гектор сияқты батыр әрі күшті емес Парис сұлу Елена үшін Меленоспен жекпе-жекке шығатын аланды қорқақтарша тастап қашады. Гектор болса, Айхуллуспен болған жекпе-жекте өледі. Бұл соғыста Амазондар, Акиби, Бремуса, Дериное, Харматое, Полемуса, Антиброт және Клете сияқты қорықпайтын жауынгерлермен бірге он екі командир мен әскерлерінің жартысынан айырылады. Ұлы қолбасшы Электра патшайымсыз қалған әскермен Аретия аралына қайта оралады.

«Айниан» сарбаздардың арасында ант беру арқылы Амазондардың жаңа патшайымы болып сайланады. Айниан патшайым бір түс көреді және түсін ұлы жауынгер Электраға айтады.

Бұл кезде шығыстан келген киммериялықтар соғыстан әлсіреген Амазондар үшін үлкен қауіп төндіреді. Колхис жері (Грузия), Меотис көлі (Азов теңізі) аймағын мекендейтін киммериялықтар Гомерді (Қырымды) басып алу арқылы оны өз орталығына айналдырады. Фригия патшалығын қиратады, Гордиан патшасы Мидасты қатты жеңіліске ұшыратты. Патша шыдай алмай, өз-өзіне қол жұмсады. Амазондар киммериялықтармен қатты шайқасқа түседі. Электра соғыста қайтыс болады. Қарулас жолдастары аралдағы Фокос монастырінің бақшасына жерлейді. Амазондардың киммериялықтармен соғысын пайдаланған римдіктер аз ғана әскері қалған аралды қоршауға алады. Тордың сүйіктісі командир Ниоб теңізден келген римдіктерді атқылайды. Тор бұл қанды соғысты Ақсу өзенінің жағалауынан тамашалайды.

Амазондар аралды қоршап алған римдіктер мен киммериялықтармен шайқастан кейін тағы бір соғысқа тап болады. Термедон (Терме) өзенінің жағасында Рим флотының қолбасшысы Лукуллус батыстан Помпей мен Аквилдің әскеріне қосылып, амазондармен үздіксіз соғыс жүргізіп, соңында амазондар қатты жеңіліске ұшырады. Айниан патшайымның түсі шындыққа айналады және өлер алдында балалық шағы көз алдынан өтеді: «...Алыстан бұлдырап кішкентай қыз қанды теңіздің ортасында қол бұлғап тұрды...» Амазондарды тұтқындап, құл ретінде сату үшін Эгейге жүзіп бара жатқан кемеге отырғызады. Айнианнан кейін патшайымдыққа үміткер Иполита жолын тауып қолын шешеді және достарының да қолдарын шешіп, кемедегі римдіктерді қылышпен қырып, бостандыққа қол жеткізді.

Геракл қатардағы бір ұры, арманы мен қалауының артынан жүретін рақымсыз, ереже білмейтін бір характер. Грекияда себебі белгісіз бір жағдайда есінен танып әйелі мен үш баласын өлтіріпті. Күнәға батқан Геракл өкінеді. Грек халқы күнәдан тазару үшін Лерна

көлінің құбыжығы Гидраны өлтіру, Артемиданың Кирен бұғысын аулау сияқты қиын, адамзаттың қолынан келмейтін он екі тапсырма береді. Геракл барлық тапсырманы орындайды және Грекияға қайтады.

Роман «Алтын тері» әңгімесімен басқаша қарқын алады. Салоники маңындағы кеме зауытында ұлы ұста Аргос кеме жасайды. Кемені жасаудың үлкен әрі маңызды себебі бар. Романда оқиға баяндалатын сәттен бастап өткен шаққа қарай баяндау бар. Ежелгі Грекияда Эсон алаяқтықпен патша болған көкесінен патшалықты сұрайды. Көкесі Колхис жерінде Алтын теріні қай уақытта алып келсе, сол кезде патшалықты беретінін айтады. Эсон Алтын теріні іздеу үшін Аргос ұстаға үлкен және жабдықталған кеме жасауын сұрайды.

Алтын жүннің жұмбақ тарихы басқаша баяндалады: көп жылдар бұрын Нефеле атты сұлу да мейірімді жары бола тұра Оркаменос қаласының патшасы Атамас басқа бір қаланың ханшайымы Иноға ғашық болып қалады. Оған да үйленіп, сарайға алып келеді. Екі ұлы дүниеге келеді. Қызғаншақтық пен таққа ұмтылу басым түсіп Атамас пен Нефеленің ұлдарын өлтіру үшін жоспар құрады. Фермерлерге таратылатын тұқымдық бидайды жасырын түрде қуырып таратуға көмектеседі. Бидайлар шықпай қалып, елде аштық басталады. Халық арасында аштық пен үлкен қиындықтар басталады. Дін қызметкерлеріне пара беріп, Нефеленің ұлдарын құрбан етілуіне патшаға қысым жасайды. Патша шарасыздықтан көнеді.

Жаза күні құрбандық шалатын орынға Хелл мен ағасы Прикосты өлтірер алдында көктен саф алтынмен қапталған бір қошқар түседі де екі ағайындыны аспанға алып кетеді. Бұл жерде Ислам дінінде кездесетін Ибраһим пайғамбар мен Исмайл пайғамбар қиссасына сілтеме бар. Жолда Хелл Эллипонт (Чанаккале бұғазы) дейтін бұғазда жоғарыдан суға түсіп кетіп, тұншығып өледі. Осы себепті бұл бұғазды Эллипонт деп атайды. Қошқар Прикосты Қара теңіздің оңтүстігіндегі Колхис елінің патшаны Эйтске алып барады. Патша Прикосты қызына үйлендіреді. Прикос өзін алып келген алтын қошқарды құрбандыққа шалып, патшаға сыйлайды. Патша бұл асыл теріні Адеске арнап, қасиетті тоғайдағы емен ағашына шегелеп қояды. Терінің кейінгі тағдыры белгісіз, бірақ сол жерде болғанына сенеді.

Алтын тері оқиғасы мен Эсонның оны іздеуі, Геракл авантюристі гректердің шытырман оқиғасынан кейін Аретия аралындағы амазондарға қайта оралады:

Ипполита патшайымнан айырылған амазондар Миринді жаңа патшайым етіп сайлайды. Мирирге V. Митридат патшаның қызметшісі келеді және гректермен дос болуын сұрайды. Мири аралдарына келгісі келетін грекиялықтарды қаламаса да ұсынысты қабыл алған сияқты көрінеді.

Бұл арада капитан Ясонның қол астындағы «Арго» кемесі Гиресун аралына қарай жолға шығады. Мақсаты Алтын теріні табу. Өзінің атышулы жауынгерлерімен бірге Геракл де олармен бірге саяхат жасайды. Дауылды және мазасыз саяхат жасай отырып, олар Эгейдегі

Амазондар сияқты әйелдер тұратын аралға зәуір тастайды. Азық-түлік қамтамасыз етіп болған соң, Чанаккале, Мармара мен Бұғазды жүзіп өтеді. Геракл Босфорда (Станбул бұғазы) бұларды күтіп тұрған құбыжық Амыкосты Чалкадонда өлтіреді. Кемедегі көріпкел Идман қария қайтыс болады, олар дәстүр бойынша теңізге тастайды. Неге екені белгісіз, аспаз Кале өлгеннің артынан теңізге бір уыс бидайды шашады.

Арго кемесі ұзақ, қиын және ауыр оқиғалардан кейін Эйтс патшаның Колхис еліне келеді. Патшаның қызы Медея Аргоның капитаны Ясонға ғашық болады. дея жақындаған кезде ешқандай қару жұмыс істемейді, оны Ясонның бүкіл денесіне ысқылайды. Ясон патшадан Алтын теріні сұрайды. Ол да қиын шарт қояды: а) Аузынан от шашқан өгіздерді бағындыру арқылы үлкен алқапты жыртады. б) Бір айдаһарды өлтіреді, тістерін топыраққа егеді, бұл тістерден шығатын жауынгерлермен соғысып, оларды жеңеді, т.б.

Ясон шарттарды қабылдайды және орындайды. Патша қызының Ясонға көмектескенін түсінеді. Медея Алтын теріні күткен Серпентен жыланды ұйықтату арқылы теріні ұрлайды. Аргоға мініп, Ясонмен бірге Арестің Арейт аралына тура жолға шықты. Медеяның мақсаты Алтын теріні осы аралда сақтау.

Мирин патшайым оларды күтіп алады және мереке ұйымдастырады. Ясон капитан, Геракл және кеме экипажы ішеді. Сиқыршы Медея жасырын түрде кемеге отырып Алтын теріні алып аралға қайтады және қасиетті лавр тоғайында жасырады. Экипаж мереке күні таңертең қайтадан Аргоға отырады. Вона (бейсенбі), Ясон дауылға ұшырап, кемелері батып кетеді. Аңыз белгісіз жерде жоғалады.

Бұл бөлімде Синоп патшалығынан өз анасы мен туысын өлім қаупінен қашқан кішкентай Митридаттың Керасусқа күтушісімен келуі Тордың көмегімен Керасус ормандарында өсуі, Синоп патшалығын қайта жеңіп римдіктер мен басқа халықтарға жасаған соғыстарын түсіндіреді:

Синоп сарайында кішкентай Митридат өз анасы мен туысы өлім қаупіне қарсы тұрады. Әкесіне у беріп өлтіріліпті. Оның күтушісі оны сарайдан алып қашқысы келеді. Бір күні Митридатты құшақтап сүйеді, оны күтушісіне жеткізіп, сарайдан алып кетеді. Кішкентай Митридат өзінің күтушісімен жолға шығады, жолда олар ағаштан жасалған кішкене лашықта тамақтанады. Қиын жолдан кейін олар Керасусқа келеді.

Күтушісімен Керасусқа қашқанын білген мейірімсіз өз анасы Леодис Синоптан патшалықтың жазалаушы жауынгерін жібереді. Перис оның орманға қашып, жасырынғанын қалайды. Орман ішінде аулаған аңдардың етін жеп тірі қалады. Қарақұйрық аулап жүргенде оған аю шабуыл жасайды. Тор оны аюдан құтқарады.

Митридат жеті жылдан соң Гиресун қамалының жағалауына жетеді. Төрт көз болып жолын тосқан күтушісімен кездеседі. Митридат бұл жерге патша болады. Ол Синопаға кек алу

үшін барады. Досы Тормен бірге Синоптың қабырғаларын қиратады. Қатыгез туысы мен анасын өлтіріп, Синопты алады. Күшті патшалық құрған Митридат римдіктермен соғысады. Пайғамбарлықтар әрқашан оның күшті патша болатынын айтады. Қара теңіздің солтүстік пен шығысындағы барлық Эллин қалаларын варвар халықтарынан құтқарады. Колхис жері Армения, Минор және Парядес тауларының бойында тұратын барлық тайпаларды бағындырады. Халқына өте жақсы патша болады.

Автор Митридаттың халқына деген әкелік қамқорлығы мен мемлекет басқару туралы абыройлы ұстанымын сипаттай отырып, ол бүгінгі басшыларға сілтеме жасайды: «Халқы мен әскері жақсы көретін Митридат «Эвфоратор» (жақсы әке) дәрежесін алған патша болды. «...теңізге түсірілген әрбір кеме, құрлықта дайын тұрған әскер, халық пен өзінің сенімін нығайтты» [2, 255-257].

Римдіктермен I Рим-Митридат соғысы да Анадолының ортасында Помпейполос жазығында (Тас көпір) болды. Митридаттың әскері дұшпандарын қылыштан өткізді. Битния патшасы Никомед қашып зорға құтылады. Апамела Киботос қаласына сапарлап барғанда жер сілкінісі болады. Ол жердегі халыққа көмектеседі, қарыздарын кешіреді. Бұл қалада арандатушылық жасаған, халықты дүрліктірген Рим партизаны Маниус Аквилльді «есекке теріс мінгізіп» жазалайды. Анадолыда қан құстырған римдіктердің жүз елу мыңға тарта әскері өз билеушісін өлтіреді.

Бар байлығы мен күшіне қарамастан, оны өзінің ұлдары, қолбасшылары, патшалары мен одақтас болған басқа елдердің халықтары сатып кетеді. Римдік қолбасшы Лукуллуспен ұзақ жылдар бойы соғысып, соңында қызын ұзатқан Минор елінен пана табуға мәжбүр болды.

Романда Алтын терінің соңынан қуған Геракл шытырман оқиғасына қайта келеді: Арго кемесімен Грекияға қайтқан Геракл сиқыршы Медея мен қолбасшы Ясонның біраз жыл бұрын Арестің Аретия аралында Алтын тері сақтағанын естиді. Медея Грекияда ашуланған сәтте гректерге Алтын теріні қайда жасырғанын айтып қояды және айналасына тарап кетеді. Геракл уақыт өткізбей Керасусқа жолға шығады. Керасустың бір шарапханасында отырған мас адамды азаптап жатқан Тор Геракл мен бес адамын құлатады.

Тор жанжалдан кейін баласы Аяна үшін қорқады. Жан досы Тангсук жылдам жеткізген хабарда Ниобтың жасырып жүрген ұлы бар екенін патшайым мен амазондардың барлығы естігенін айтты. Ол Ниобтың бұл жағдайды мойындағанын және өлім жазасына кесілгенін айтады. Тор бұл кезде Келетзи қарияның айтқан бақыт туралы әңгімесін есіне алады. Жазушы бұл жерде қайтадан басқа нүктеде Тордың шытырман оқиғасын қорытындылайды және романдағы шытырман оқиғаның барысын өзгертетін қысқа да нұсқа тақырыпқа назар аударады:

... Күндердің бірінде Тәңірлер «Адамдар бақытты іздесін және бұл өте қымбат болсын» деп оны жасыруға шешім қабылдайды.

Бірі айтыпты: «Аспанның ең ұзақ жеріне жасырайық».

Басқасы: «Теңіздердің ең түбіне!»

Тағы бірі: «Ормандардың ең бұрышына тастайық, сол жерде қалсын!»

Ең соңында бірі айтыпты: «Жоқ... Ішінде сақтайық. Ол жерге қарау ешкімнің ойына келмес» [2, 281].

Тор қайықпен сол жерге барып, сүйіктісін құтқарғысы келеді. Бірақ бұл кезде Гераклдің өзін іздеп жүргенін біледі.

Мирин патшайым монастырь бағына Ниобты өлтіру үшін келеді және Ниобты өлтіру рәсімі орындалады. Ерлер гегемониясынан бас тартып, осы мақсат үшін өлімге дейін күрескен және қатал тәртіп пен заңдармен өмір сүрген Мирин патшайым мен әскерлері соғыс майдандарында қаһармандық көрсетіп қолбасшылары Ниобқа қаншалықты құрмет көрсетсе де ереже мен заң алдында шарасыз қалады. Бұл заңдар олардың болмысының себебі және бір рет тапталған заң мен ереже, бұл соңғысы болып қалмас. Амазон мен Амазодардың патшайымы Мириннің басындағы бұл жағдай Шыңғыс Айтматовтың «Шыңғысханның ақ бұлтты» повестінде Шыңғысханның өзі шығарған заңдар мен қатты жақсы көретін жүзбасы Ердене арасындағы таңдауда тоқтап қалады. Заңғы қайшы келген жүзбасына кешірім беру керек пе, әлде өлім жазасына кесу керек пе? Егер кешірсе, әскері мен халқының алдында өз заңдарын бұзады. Ол өзі жақсы көретін жүзбасыны өлтіргенде, ол ұлы жауынгерден айырылады. Ақырында ол жүзбасыны өлтіруді шешеді. Бұл шешімімен, ол сапарға шыққан сайын бұлт жоғалады, бақыт, құты кетеді [4, 1].

Романның бұл бөлімінде халқы жақсы көрген Митридаттың қайғылы аяқталуы: Митридатты дәрі саудагерлері сатып кетеді. Евнух Бакхидесті Керасусқа жібереді. Бүкіл отбасымен римдіктердің қолына түспей, өз-өзіне қол жұмсағанын қалайды. Олар да өз-өзіне қол жұмсайды. Осы кезде Аяна Тордың алдына келеді. Әкесі мен Гераклдың шайқасына куә болады. Геракл қасиетті жеңілмейтін белдікке ие. Аяна әкесіне Келеци өлді деп айқайлайды. Тор оның алыс кетуін сұрайды.

Керасус қамалы, Аретия аралы, Амазондар патшайымы Ипполита, Ниоб, жауынгер әйел Электра, Келетци мен Аянаға көз жасын төгеді. Гиресун қамалының көз жасы мен зарына Керасус қаласы мен Қара теңіздің қатал толқындары да қосылады. Өз ережелерімен өмір сүретін еркектерді тізе бүктірген, соғыста жеңілісті ешқашан қабылдай алмайтын арыстан әйел амазондарға да...

Автордың әңгімесін жанды, еркін және әсерлі ететін нәрсе – бұл әртүрлі елдердегі мифтер мен кейіпкерлердің шытырман оқиғаларын шебер құрастырудан ғана тұрмайды.

Дерексіз, тұтқыр, тартымды және сәнді айтудан алыс, қарапайым және жай ғана бір тілді қалап қызықты мәліметтер мен сипаттамаларға өтуі, барлық жастағы оқырмандарын, әсіресе өзін қызықты оқиғаларға баулу арқылы кейіпкерлердің ауыртпалығы, қуанышқа ортақтасу және романның соңғы бетінің соңғы сөйлеміне дейін қызығушылық, назарда ұстау болып табылады.

Романдағы миф және мифологиялық элементтер

Қоғамның терең тарихынан бастау алатын мифтер, эпос, дастандар мен ертегілер, әділдік, туырлық, жақсылық пен жамандық күресі, қаһармандық, т.б. ұғымдардан басқа эстетика, өнер және атына берген/беретін хабарлар адамзат әлі күнге дейін сақтап келе жатқан негізгі және бірегей ресурстар. Біздің дәуірімізге дейінгі адамзат тарихына тереңірек енген сайын пайда болатын миф пен эпостардың қоғам меншігі болудан қалып, барлық адамзаттың ортақ, мәдени-рухани мұрасы болғанын бұл жерде ерекше атап өткен жөн. Зүбаржат Феникс, Сібір мен Орта Азия түркілеріндегі алып Қарақұс, грек мифологиясындағы Фоникс, Иранда Симург, Үнді мифологиясында Гаруда. Миф пен мифологияға негізделген деректі және дерексіз болып табылатын кез келген құндылық, әдебиет пен өнердің алғашқы үлгісі. Гомердің «Илиада мен Одиссейі», «Гильгамеш» эпосы, Үнділердің «Махабхарата» дастаны, «Мың бір түн» дастаны, адамзаттың бүгін де, кеше де айтатын және орындайтын ең ұзақ және көлемді қырғыздардың «Манас» эпосы, «Қорқыт ата» кітабы, Циклоптар және эпостар мен аңыздардың кейіпкерлері бүгінгі өнер мен әдебиеттің нұры мен шабыты болып қала береді. Шекспирдің «Дауыл», «Қыс» ертегісі, Қажы Бекташ Уәлидің «Велайетнамесі», Фирдаусидің «Шахнамасын» мифологиялық элементтерден абстракциялау және тазарту арқылы оны бағалау мүмкін емес.

Грек және түрік мифологиясының элементтері түрік әдебиетіне де көрсетілген. Әсіресе Ахмет Хамди Танпынар Тевфик Фикрет (Промете) мен Сезай Каракочтың (Қайта тірілу) өлеңдерінде Зия Гөкалптың Қызыл алма, Алтын жарық, Якуп Кадри Караосманоглының Содом мен Гомерінде мифологияның іздері бар. Назлы Эрай «Орфей» романында грек мифологиясына мысалдар келтіргендей, өзінің «Ай сәулесі» атты шығармасында да Кехф сахабаларынан шабыт алған. Бөкет Узунер роман кейіпкерлерінің есімдерін (Су мен Жер) түрік мифологиясынан білік (Дефне Каман) пен Ұмай анадан таңдайды [5, 1].

Мурат Акиол да грек, түрік және әлемнің басқа халықтарының мифологиясынан батырлар мен олардың бейнелері тақырыбы миф пен мифологиямен тоқылған жұмысында шебер қолданады. Түрік мифі мен этносы (Аяз ата, Амазондардың атасы Темір Якуптың көктегі Тәңірлерге жалбарынуы, мақалдары, Кам: рухани діни қызметкер, көріпкел, сиқыршы, 116-бет, Елме: Соғысқа дейінгі барлау қолы, 118 бет, Костюм: Агент, барлаушы 118 бет, Альтачу: Өтірікші, 118 бет, т.б.) мысалдармен романда қандай күш, қандай ерікті басқару мен

жүйе құрылымы болса-болсын қиындықтар, ауыртпалықтар мен қорлауға ұшыраған әйелге үлгі: мықты, қорықпайтын, жауынгер әйелдік ерекшелігімен, жанама түрде болса да, амазондық әйелдер кездесіп жүрген сияқты.

Аталарының кім және қайдан келгеніне байланысты амазондар арасындағы әңгімеге патшайым араласады: «...Амазондардың күш иесі және ақсүйек патшайым тегі, өздерінен кейін келген ұрпаққа сол кездегі сөйлеген тілдерге қатысы болмаған, бірақ бұл туралы ойланғанда шешілуі өте қиын емес кейбір сөздерді үйретіпті. Бұл, мүмкін мағынасы мен мазмұны шешіліп, адресатқа берілуі мүмкін рухани мұра болар. Естелік, ұрпақтан-ұрпаққа мұра ретінде қалатын сөздер, мүмкін олардың қатал да қиын сапарларының құпиясы еді. Солай ғой? Бұл адамдар қайдан келді? Қайдан келіп, қайда барады? Аталары кім? Өмір сүру себептері мен түпкі мақсаттары қандай болды?» [2, 98-100].

Романда алғашқы бөлімдерде амазондардың этникалық шығу тегі, аталарына байланысты ерекше дерек берілмейді. Автор оқырманын қазіргі заман түсіндіруінен кейде артқа қайтып Алтайда Кучерло обасын айналасында жүру Белинчидің шетінде қуыршағы Алангуды іздеген амазондардың алғашқы атасы темір ұстасы “Темір Якуп» атымен танылған Елесеймен кездестіреді. “Темір Якуптың» Туйгун ханның қызы Алангумен махаббатына куә болуға шақырады. Темір Якуп пен Алангу – амазондардың алғашқы ата-бабалары. Автор Якуп есімімен қырғыздың ұлы Манас дастанындағы Манастың атасы Жақып ханға (Якуп) да сілтеме жасайды. Тұйғын ханның қызы Алангу батыр жауынгер ретінде тәрбиеленеді. Елесей Тұйғұн ханның жерінен Алангуды іздеп жүргенде, бұл тайпаны жаулардың қылышпен қырып тастағанын көреді. Баласының өлгеніне сенбейді. Ол басын аспанға көтеріп жалбарынады: «...Аспанның 17 -қабатындағы Тенгри Хан, бізге не болды?» 9 -қабаттың иесі Қызылаған ше, бұған не айтар едіңіз? ... Сіз ше, 7 -қабаттағы Эльванире? Сен ше? ... 5-қабатта Қодай Йайыжы? Бірінші қабаттың күш иесі Үлкен мырза, сіз қайдасыз? Сіз бұл қирауға, қатыгездікке қалай жол бердіңіз?» [2, 113].

Темір Якуп тау беткейіндегі баласын іздеу үшін жолға шығады, шаршап саятшылықты паналайды. Фольклорлық және мифологиялық мағынада ол қазіргі қырғыз-қазақ халықтарында қыстың суық күндері мен мерейтойларында өзінің тіршілігі мен өміршеңдігін жалғастыратын «Аяз атаға» [6, 73] тап болады: «...Суықты сақтаған, суықта пайда болатын, бірақ мұқтаждар мен панасыздарға қамқорлық жасайтын бұл әулиені қасында сезді және сол сәтте ол қалай болды? Ол ғажайыпқа қаншалықты мұқтаж болды? ... Оған жақсы жаңалық қаншалықты қажет болды...

Елесей ішінен сандырақтап: «Өтінемін, Аяз ата, қасымда тұр!» – деді... «Өтінемін, Аяз хан, көмектесіңізші!» Автор Аяз ханды Алтай мен Орта Азия мифологиясында суық Тәңірі. «Аяз хан» оқырмандарына хабарлайды [2, 115].

Елесей баласын іздеуді жалғастырады. Ол биік таулар арасында қарт паганмен кездеседі және оның көмегімен Алангудыды тауып, үйленеді. Байда мен Байру атты егіз қыздары, одан кейін Алымга, Алмыла және Етиге атты қыздары дүниеге келеді. Дұшпандар таба алмайтын биік таулардың артындағы Катун өзенінің жағасындағы Кучерла жазығында бақытты және қауіпсіз өмір сүреді. Тек қыздары ғана болады. Қыздар көбейеді. Лисипп атты патшайымдары болады. Аталары оны Тэсиemi Таню (Ең ұлы) деп атайды. Бұл жауынгер әйелдер Амазондардың алғашқы ата-бабалары өз жерлерін тастап, жаулап алуды бастайды. Олар Анадолының Колхис еліне, Грек жағалауына, Кипрге және Сиыр асуы Басфоросқа (Стамбул Болғазы) дейін жетіп, оны өз иеліктеріне алады.

Акиол бұрын айтылғандай, түрік эпосында дастан, аңыз және бард (акин) дәстүрінде «түс» мотивінің терең іздерін бастан кешіруі сияқты Амазон патшайымы Айнианға да жасатады: Амазон патшайымы Айниан көрген түс нәтижесінде амазондар мен өзінің тағдыры туралы пайғамбарлыққа қарсы тұрады: «...Түсімде үлкен бір әскер көрдім... Үлкен... Өте үлкен... Алдымызға келді де барлығымызды қылыштады... Айналамнан қан ағып жатты. Мен суға батып бара жатқанымды сездім, бірақ ағып жатқан қып-қызыл қанға өте үлкен қыз бала шомылып жатыр еді. Өте бақытты еді. Бұл мүмкін емес жағдай, бірақ ол маған қарап күлді. Содан кейін кейбір жауынгерлер оны үлкен кемеге отырғызып, бағанға байлады. Ол белгісіз бағытта алысқа жүзіп кетті де көзден ғайып болды... Кеме жүзген теңіздің суы қызыл еді» [2, 134].

Шығармада тағы да ескі жауынгер амазондар айналасында ескі түріктер, кейіпкерлерді, олардың өмірге көзқарасы туралы мақал-мәтелдерден мысалдар, анадолы мен грек қолбасшыларының арасындағы диалогтарға орын алады. V Митиридатты жеңген әйгілі Рим қолбасшысы Лукуллус Помпеймен сөйлескенде амазондар туралы айтты. ... «Сізге ескі түрік мақалын есіңізге түсіруім керек». Түріктердің пікірінше, бірінші байлық – денсаулық; Екінші байлық – жақсы әйел... бірақ бұл амазондар әйел ме? ... Бұлар болса, жәндік болар. Бұл ең жақсы жыртқыш, бірақ түріктер бұл туралы қателеседі» – дейді [2, 144].

Акиол өзі тұратын қалада Тор туралы айтады және оны романдағыдай Гераклдың жауы Тормен байланыстырады. Тағы да, қаланың өзендері, таулары мен беткейлері туралы аңыз, сонымен қатар аймақтық қала атаулары, сондай-ақ аймақтық қала атауларына баса назар аударады (Керасус; Гиресун, Қасиетті Загора; Арсу жағасындағы Ақсу өзені, Хамуса тас; Хамза Стоун, Терастиос; Буланчак, Котёра; Орду, Кейп Ласон; Бейсенбі; Термедон Терме және т.б.). Ол шиенің алғаш әлемге Керасустан (Гиресун) таралғанына назар аударады: ...Тамағын қатты жақсы көретін Лукуллус Керас тауларында аң аулап жүргенде оны кездестіріп, дәмін қатты ұнатты және сол күні ол өз тамырымен алып тастаған осы жемістердің нәзік көшеттерін өз қолымен кемеге алып кетті. Кейбірі қышқыл, кейбірі тәтті, кейбірі ақ,

кейбірі қара немесе қызыл бұл жемістер Керасудан бүкіл әлемге қолбасшы Лукуллус арқылы тарайды... Гераклдың Ясон және оның адамдарымен Алтын теріні іздеуі арасында Эгей теңізінің атауы туралы аңызға орын береді [2, 51].

Амазондар мен олардың кейіпкерлерін сипаттай отырып, мифологиялық тіршілік иелерінің сипаттамалары мен атауларын қолданады. Амазонкалар патшайымы Пентеселия өз сарбаздарын трояндық соғысқа шақыру үшін шешен сөйлейді: Олар Ұлы Арестің қыздары. Ертең барлығымыз соғысқанда жабайы Ламия боламыз. Біздің улы тісімізбен шағып, кез келгенін орнынан жұлып аламыз! Біз ертеңгі соғыста Харфи боламыз, мұны ұмытпаңыз! Олар құс болып та жан алуды білетін тозақтың ең жаман өлім періштелері. Ертең біз жабайы Лупуспыз! Барлығымыз!... Мегантереонбыз [2, 54]. Патшайым ұйқылы ояу жатыр: ...Ұйқының үзілген, бірақ ауыр кезеңдерінен сол күні түстен кейін жоғалтқан барлық Амазон жауынгерлерінің Эйдолон деп аталатын елестері өтті [2, 164]. ...Сондықтан біраз күткен соң, «Римдіктердің Антересімен» сөйлестім. Таңертең жақын арада дауыл басталады және бізді қайда бара жатқанымызды білмейтін жерлерге апарады, қолбасшы. Мұны біл! – деді. Содан кейін ол өзінің жұмбақ сөздерін соңғы сөйлеммен аяқтап, кетіп қалды. Амнис Переннис – бұл шексіз ағынның аты ... «Амнис Переннис!» [2, 200].

Автор Шығыстың «Мың бір түні», түркілердің дастандары, Қорқыт ата әңгімелері, Ежелгі Грекия мен Анадолы титандарының сәтті оқиғалары, оны әсерлі көркем әдебиетпен синтездеу, қияли, утопиялық абстракциясы тірі әрі табиғи бір құрылымға айналдырып, оқырманмен біріктіру мүмкіндігін көрсетеді.

Қорытынды. Жазушы Мұрат Акиолдың «Амазонкалардың алтын терісі мен көз жасы» романы – Алтай, Орта Азия, Анадолы және Ежелгі Грек мифологиясының кейіпкерлері бірігіп, қазіргі әлемде өмірге келеді. Шығарма – көркем әдебиетпен, мазмұнымен және баяндауымен бейнелеу өнеріне айналған жазба өнердің бір түрі. Классикалық ертегілерден, эпостардан және мифологиядан алынған романда фантастикалық шындық таза шындықтан бұрын тұрады. Тарихтың соңғы бөлмелерінде қалған, жатқа айтылатын эпостар мен мифтер ет пен сүйектен жасала отырып оқырмандарымен әңгімелеседі. Жазушы романның әртүрлі фантастикасы мен құрылымымен әдеби жанрдағы жаңа ізденістерге барады. Барлық әлемдік мәдени мұрасы мифтер, эпос пен этнос бұл романның негізгі мәтіндерін шабыттандыру арқылы барлық жастағы және барлық деңгейдегі адамдардың назарын аударатын бір мысалға, бір дастанға айналды. Оның көп қырлы және көп қабатты көркем әдебиеті Анадолы, Грек және Орталық Азия түрік мифологиялық элементтерін біріктіре отырып басты кейіпкер Амазонка әйелдерінің мықты, жауынгерлік ерліктерін керемет спаттай келе үлгілі әйел бейнесімен өмір сүріп жатқан қоғам мен адамзатқа бейбітшілік пен достық туралы хабар береді. Соғыс, жеке көзқарастар адамдарды жоятынымен қоса адамдар мен қоғамның жақындарына да зиян

келтіреді. Адам өзінің көзқарасы мен тілегінің тұтқыны болудың орнына, олармен күресіп, өзінің ішкі әлеміндегі соғыста жеңіске жеткенше, өмірге мән мен құндылық қосады. Митридат әңгімесінде қызмет, лауазым, өлместік, байлық үшін өз ұлын өлтіргісі келетін патшайымның соңы өліммен аяқталады. Алтын теріні алып, әлемді басқарғысы келетін Геракл...

Роман өзінің формасы мен стилистикалық ерекшеліктері жағынан қазіргі әдебиеттің қалыптасуына негіз болған ескі классикалық үнді ертегілеріндегі Панчатантра мен Нарая жазған Хитопадеша шығармаларымен ұқсастықтарын көрсетеді. Компьютердегі «терезе» бағдарламасына ұқсас түрде бір-бірімен байланысқан тізбектердің байланысы сияқты өрілген ертегі техникасын қолданған Нараяма аралық тарауларда айтылған ертегілерге байланысты афоризмдердің кейде ертегілерге қарағанда бірінші орынға шығатынын баса көрсету сияқты әдісті қолданды. Уолтер Бенджамин: «Өткеннің шынайы бейнесі тұрақсыз. Өткен шақ енді ешқашан көрінбейтіндей болғанда алдыңнан жарқ етіп сурет секілді шыға келеді» – дейді [2, 203]. Мурат Акиолдың бір өзі ғасырлар бойы жинақталған статикалық әр суреттің семантикалық бейнесі мен тарихын өз шеңберінде сақтау шартымен әртүрлі мәдениеттерге, тарихқа және уақытқа негізделген суреттерді тақырып бірлігін бұзбай бірінен соң бірін әкелу арқылы көркем фильм мерекесіне айналдырды. Әр картинаның тірі және сөйлейтін картиналарға айналуы нәтижесінде романдағы ойдан шығарылған фантастикалық шындық табиғи шындықты төңкеріп тастады. Басқаша айтқанда, ертегі формасын сақтайтын бұл құрылым баяндаушы мен тыңдаушыны қызықты және сиқырлы шытырман әлемге тартады. Байланысты баяндау өнерінің бұл түрі классикалық араб әдебиетінің «Мақамат» түрінен де байқалады [7, 203]. Акиол жаңа буын түрік жазушылары мен оқырмандарының шығармашылық қиялын белсендіре отырып, түрік ертегілерін, эпостарын, әлемдік мифологиясы мен кейіпкерлерін жазба әдебиеттің көрнекі мерекесіне шақырады.

Әдебиет тізімі

1. Бахтияр А. Гүндебакан, Йени Түрік Әдебияты Деерлендирмелери, – Станбул: Кесит Яйынлары, 2012. – 213 б.
2. Мурат А. Алтын Пост ве Амазонларын Гөзяшлары, Анкара: Күлтүр Ажанс Яйынлары, 2016. – 304 б.
3. Ахмет Г. «Гечмич» иле «Чимди» Арасында Замансал Бир Йолжулук: Клауд Симон’ун Трамвайы, Язын ве Дейішбилим Араштырмалары, Измир: Измир Экономии Университеси Яйынлары, 2009. –352-353б
4. Аймұхамбет Ж.Ә. Шыңғыс Айтматов прозасындағы мифопоэтикалық қолданыстар. Әдебиет порталы. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/14227>

5. Кужур И. Эдебиат ве Митоложи. Роман Кахраманлары Дергиси /<https://romankahramanlari.com/edebiyat-ve-mitoloji/>
6. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, I-том, Фрунзе: Мектеп баспасы, 1969. –73 б.
7. Айрынтылы билги ишин бкз., Висхнушарман, Панчатантра, Дүния Класиклери, Станбул, Өтүкен Яайневи, 2020.

References

1. Bahtiyar A. (2012). Gunebakan, Yeni Turk Edebiyatı Degerlendirmeleri, Istanbul: Kesit Yayınları.
2. Murat A. (2016). Altın Post ve Amazonların Gozyasları, Ankara: Kultur Ajans Yayınları.
3. Ahmet G. (2009). «Gecmis» ile «Simdi» Arasında Zamansal Bir Yolculuk: Claude Simon'un Tramvayı, Yazın ve Deyisbilim Arastırmaları, Izmir Ekonomi Universitesi Yayınları.
4. Aimukhambet Zh.A., Shyngys Aytmatov prozasyndagy mifopoetikalyq qoldanystar. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/14227>
5. Kucur I. Edebiyat ve Mitoloji. Roman Kahramanları Dergisi /<https://romankahramanlari.com/edebiyat-ve-mitoloji/>
6. Kirgiz tilinin tushundurmo sozdugu. (1969). I tom, Frunze: Mektep baspasy.
7. Ayrintili bilgi icin bkz., (2020). Vishnusarman, Pancatantra, Dunya Klasikleri, Istanbul: Otuken Yayınevi.

ЖЕНЩИНЫ-ВОИНЫ, РОЖДЕННЫЕ ИЗ ПОБЕДНЫХ ВОЛН ЧЕРНОГО МОРЯ (ЗОЛОТАЯ КОЖА И СЛЕЗЫ АМАЗОНК)

А.ДАШМАН

Университет Джелал Баяр, Маниса, Турция

e-mail: alidasmann@hotmail.com

Резюме. Несмотря на радикальные изменения образа жизни и восприятия человека и общества в эпоху цифровых технологий, поколение Z, искусственный интеллект, гибридный робот, глобализация и т.д., один из шести элементов (отправка, сообщение, динамик, получатель, канал, код) письменного и устного коммуникативного кода Р. Якобсона было выявлено много разных версий «канала». Эпосы, легенды, примеры и сказки, рассказанные певцами в кофейнях, начали двигаться в сторону более абстрактной, виртуальной реальности в литературе и изобразительном искусстве, с широким и свободным воображением, кино и музыкой на мобильном телефоне. В статье рассматриваются основные моменты этого процесса, который отделяет людей и общества от общего жизненного пространства, и чувств. Несмотря на колоссальные изменения, которые остаются в самых мрачных периодах истории, мифологии и эпоса и которые являются незаменимым источником вдохновения для современного искусства и литературы, народное фольклорное достояние по-прежнему сохраняют свою жизнеспособность и влияние. Данное исследование придает особое внимание та мифология и

эпосы, а также их значимость в изучении истории, фольклористики и остальных немаловажных сфер социальных наук.

Ключевые слова: Амазонки, Золотая Кожа, Геркулес, Керас, Митридат, Тор, Ниоб.

WARRIOR WOMEN BORN FROM FIRST BLACK SEA WAVES (GOLDEN POST AND TEARS OF AMAZONS)

A.DASHMAN

Celal Bayar University, Manisa, Turkey

e-mail: alidasmann@hotmail.com

Abstract. Despite the radical changes in life perception of the individual and society in this period, dominated by the concepts of digital age, Z generation, artificial intelligence, hybrid robot, globalization, many different versions of the “channel” (send, message, speaker, receiver, channel, code) appeared, one of the six elements of R. Jacopson’s written and verbal communication code. The trend towards real abstract, virtual reality has begun in literature and fine arts with the help of epics, legends, examples and fairy tales told by singers in coffee shops given to the buyer with a wide and free imagination, cinema and music art on a mobile phone. This process separates individuals and societies from the common living space and feelings. Although the channels of communication of mythical epics, legends, parables and fairy tales of the past centuries have changed, they are revived in various forms and versions in cinema, music and fine arts, as well as in written and oral forms. Although they remain in the darkest periods of history, mythology and epic, which are an indispensable source of inspiration for today's art and literature, still retain their vitality and influence.

Keywords: Amazons, Golden Leather, Hercules, Kerasus, Mithridates, Thor, Niob

ГТАМР 16.21.61

ҚАЗІРГІ АҒЫЛШЫН БАСЫЛЫМДАРЫНДАҒЫ ПЕРИФРАЗАНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ СИПАТЫ

М.Ж. КАМАЛИДЕН [0000-0002-2431-8553] *, Б.Т. КЕРИМБАЕВА [0000-0002-0680-7126]

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

* e-mail: meyrangul.kamaliden@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада публицистикалық мәтіндегі – радио, теледидарлық сөздер, журнал және газет басылымдарындағы перифразалардың функционалдық сипаты қарастырылады. Ағылшын басылымдарындағы перифразаның әртүрлі функционалдық ерекшеліктерін анықтай отырып, публицистикалық мәтіндегі перифразаның басты мүмкіндіктері сипатталады. Газет тілінің экспрессивтік құралдарында сөйлемнің негізгі мағынасын өзекті ете алатын, материалдың көңіл-күйін оқырманға жеткізіп, автордың бейнелі қатынасын нақты көрсете алатын айналым ретінде перифразаны қарастыруға болады. Перифраза терминін стилистикалық құрал ретінде қарастыра аламыз яғни- шындықты астарлы түрде атайтын және белгіленген, қоғамдық-саяси жағдайға және мәлімдеменің мазмұнына сәйкес келетін құрал. Перифразаның өзі үлкен экспрессивті мағынаға ие емес. Оның мағынасы мәтіндерде әр түрлі сипаттамалық, эстетикалық функцияға, жақын немесе кең көлемді контексттің мазмұнына, тіпті кейде бүкіл шығарманың мәтініне байланысты болады. Публицистикалық мәтіндерде перифразаны метафора мен метонимия сияқты экспрессивтілікті тудыратын құралдармен біріктіріп қолдану тән. Метафора мен метонимия қолдану аясы, перифразаға өте жақын келеді.

Зерттеудің мақсаты: қазіргі заманғы ағылшын тіліндегі перифразаны талдау, тұрақты және сирек үлгілеріне анықтау жасап, сөйлеу кезіндегі олардың семантикалық ерекшеліктерін және коммуникативті байланысын анықтап көрсету. Зерттеу жұмысы перифразаны бұқаралық ақпарат құралдар байланысы арқылы перифразалаудың семантикалық ерекшеліктерін орнатуға, қазіргі ағылшын журналистикасы арқылы логикалық және бейнелі әдістерін ерекшелеуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: перифраза, журнал, газет басылымдары, журналистика, семантикалық ерекшеліктер, коммуникативті құрал.

Біздің сөйлеп, ойымызды жеткізуіміз ешқашан құрғақ және біртекті болмауы тиіс, әрқашан айтар сөзімізді безендіре, оған аса көркем реңк бере айта алуымыз қажет.

Әдемі әдеби сөйлеу бірсарындылыққа жол бермейді. Егер ондағы құбылыстар бір сөздермен сипаттала берсе, мәлімдеме әсерлі және есте қалатын болады деп үміттенбеңіз.

Осыған сай әр түрлі стильдік құралдар пайда болып отырды, бұл ойды дәлірек жеткізуге, сөйлеудің құрғақтығын, біртектілігін сұйылтуға және оған жағымды реңк беруге көмектесті.

Уақыт өте келе лингвистика ғалымдары бір мәлімдеме бере отырып, оны мүлдембасқаша көркем түрде, астарлап ойды нақты жеткізе алатынын түсіне бастады. Бұл үшін әртүрлі сөздер, сөз тіркестері, тіпті тұтас сөйлемдер қолданылды. Осылайша, адамдар қарым-қатынас жасай отырып, нақты бір ойын ұтымды түрде басқа сөздермен ауыстыра отырып, өзіндік ойын мәдениетті жеткізуде. Авторлар әртүрлі әдістерге жүгінді. Бұндай әдістерге осы мақала жұмысының басты объектісі болып табылатын перифразаларды да енгізуімізге болады.

Перифраза – бірнеше ғасырлар бойы әртүрлі стильдегі және жанрдағы мәтіндерде белсенді түрде қолданылып келе жатқан тілдік құрал. Перифраза ұғымының танымалдылығы олардың әр түрлі функционалдық мүмкіндіктеріне байланысты. Дегенімен, тіл ғылымының даму тарихында ұзақ уақыт бойы перифраза ұғымы лингвист ғалымдардың зерттеушілік назарында болған жоқ, алғашында бұл лингвистикалық құбылыс риторлар мен стилистерді ғана қызықтырды. Перифразаның сипаттамалық құрылыс ретіндегі идеясы ежелгі дәуірден, яғни XVIII - XIX ғасырлар кезеңінде пайда болды. Термин тек лингвистикалық шеңберде ғана қарастырылмайды, ғылыми білімнің әр түрлі салаларында сонын ішінде: логика, стилистика, риторика, психоллингвистика, әлеуметтік лингвистика, морфология, музыка және т.б. ғылым түрлерінде кең қолданылады. Дерек көздерінде «перифраза» ұғымына берілген анықтамалар саны жетерлік. Мысалы: «Periphrasis- use of indirect and circumlocutory speech or writing, an indirect and circumlocutory phrase». [1] Бұл терминнің тағы бір анықтамасын көптеген сөздіктерде кезіктіруге болады: «Periphrasis- the practice of expressing something in a more complicated indirect way than is necessary, or something that is expressed in this way» [2] Перифраза ұғымының көптеген анықтамалары болуы, бірыңғай идеяның жоқтығы. Осы ұғым туралы сөздіктерде көрсетілген сипаттамалармен таныса отырып, ғалымдардың зерттеу жұмыстарындағы айтқан әртүрлі анықтамаларында айта кетуге болады: «Перифраза- ауыспалы мағынадағы троп ретінде анықталады: сөздің мағынасына басқаша сипаттама берілуі болып табылады» [3] «Перифраза - сөздердің немесе сөз тіркесінің белгілі бір сипаттамалық мәнін құрайды, әрі екі бөліктен тұрады, жиі кездесетін конструкциялары: ядролық және негізгі»[4] «Объектінің атауын оның сөздік сипаттамасымен алмастыратын, қасиетін ашатын фигура» [5]

Ғалымдардың берген осы анықтамалардың негізінде перифразаның қызметін бірнеше тобын ажыратуға болады: сипаттамалық өрнек ретінде, стилистикалық әдіс ретінде, троп ретінде, сөз тіркесі ретінде, номинация ретінде. Яғни перифраз сөзге стилистикалық нәр

беретін, бейнелі, эмоцияналды, образды мәнге ие өрнек ретінде сипатталады. Семантикалық жағынан – бейнелі және образды, әсерлілігі жағынан – стильдік, экспрессивті болып келеді.

Қазіргі уақытта перифразаларды қолданудың негізгі бағыттарының бірі медиамәтіндер - газет-журнал басылымдары, радио және теледидардағы сөздер, интернет ресурстары болып табылады. Негізгі міндеттер - жаңалықтарды хабарлау, түсініктеме беру, фактілер мен оқиғаларды бағалау. Демек, публицистикалық стиль кең ақпараттық мазмұнмен, деректі мазмұнмен, жүйелілігімен, бейнелілігімен, стандарттылығымен, эмоционалдылығымен, бағалаушылығымен, тартымдылығымен және оларға сәйкес тілдік құралдармен сипатталады. Бүгінде БАҚ біздің санамызға, адамдардың, бүкіл қоғамның өміріне, тіпті тіліміз бен мәдениетімізге тигізетін әсері орасан. Ақпаратты берудің тиімділігі мен сәйкестігі мәселесі бірінші орынға шығады. Публицистикалық стиль тілдің екі қызметін – әсер етуші және хабарлау қызметін жүзеге асырады. Журналистиканың әсер етуші қызметі бағалау құралдарының жүйесі арқылы жүзеге асады, оның негізгісі метафора, сонымен қатар эмоционалды әсер етудің басқада құралдары. Публицистикалық және газет стиліндегі перифразаның маңыздылығы оқырманның назарын өткен өміріндегі белгілі бір іс-әрекетке, оқиғаға, құбылысқа аудару үшін қолдануы немесе ақпаратты жақсы есте сақтау үшін жаңа, бұрын белгісіз болған нәрсені көрсетуінде.

Сондықтан да біз публицистикалық және газет стиліндегі перифразаға мысалдар келтіріп, жан-жақты қарастырамыз. Сонымен, «...Later, welcoming all the participants, he will emphasize that journalists are also responsible for the development of civil society. Especially the head of Kalmykia emphasized the role of veterans of the press, television and radio in the education of a new generation of feather sharks...» деген мысалдан бастайық.

Онда автор бізге «журналист» сөзін «feather sharks» деген сөзбен алмастырып тұр. Бұл бір сарындылықтан құтылу үшін жасалды. Негізгі классификацияға сәйкес, бұл мысалды логикалық перифразаға жатқызуға болады, өйткені ол қандай да бір образдылықты сипаттаманы суреттемейді, тек «қауырсынды акулалар» деген ұғымды «журналистер» деген түсінікпен алмастырып тұр. Сондықтан, бұл мысалда оның кеңірек ұғымнан нақты түсінікке көшу деп айта аламыз. Сонымен қатар, бұл перифразаны авторлық перифразаға жатқызуға болады, өйткені ол дәстүрлі перифраза түрінде қолданылмайды. Келесі мысал «This is a country of gourmets ...». Бұл жағдайда «Country of gourmets» тіркесі «француздықтар» деген мағынаны білдіреді, оны контексттен түсінуге болады, бірақ бөлек таңдалған сөйлемнен емес, өйткені бұл фразаның мағынасы тұрақты емес, автордың өзі ойлап тапқан. Сондықтан бұл түпнұсқалы перифразаға жатқызуға болады, яғни автордың өзіндік ойынан туған. Негізгі классификацияға сәйкес, бұл мысалды логикалық перифраза ретінде қорытындылауға болады, өйткені онда метонимия да, метафора да жоқ, контексттен тыс ұғымды қамтиды, өйткені

француздықтар тамақты физикалық қанағаттанумен әрі дәмді жеуге әуес дейді. Сондықтан автор осы сөйлемге қандай да бір экспрессивтілік әкелуге тырысады және берілген мәліметтерге сүйене отырып, перифразаны қолданады. Сондай-ақ, бұл перифраза үш компоненті бар екенін қосуға болады, сондықтан ол үш сөзден тұратын перифразаларға жатады. Зерттеулерімізді «It's like Uncle Sam insured your money...» «Uncle Sam» перифраза орнына «Америка Құрама Штаттарын» қоюға болады, өйткені «The Uncle Sam» АҚШтың символы болып табылады. Сондай-ақ бұл перифраза американдық басылымнан алынғандығын байқауға болады, өйткені «The Uncle Sam» атауы американдықтардың өздеріне тән. Бұл перифраза метафораға негізделгендіктен, бейнелі болып келеді. Сондай-ақ, бұл тіркес арқылы автор өзінің оқырмандарына өзінің туған еліне деген көзқарасын жеткізгісі келетіндігін өз отанының патриоты екенін көрсетеді. Бұл сөз тіркесі жалпы қолданыста, сондықтан бұл перифраз дәстүрлі деп жіктеледі, ол әр оқырманға түсінікті. Сондай-ақ, компоненттер саны бойынша оны үш сөзден тұратын перифразаларға жатқызуға болады. Журналистік әдебиеттегі тағы бір мысал - «On the third day, all the prison inhabitants were taken outside and taken along the highway to the north...» деген сөз. Бұл жағдайда «prison inhabitants» деген тіркесті «prisoners» деп түсіну керек, бұл сөйлем белгілі бір саяси ұғымды білдіреді, дегенмен абақтыға жабу тіркесі үшін нақты мағынасы емес. Бұл жағдайда бұл перифразаны эвфемизмге жатқызуға болады, өйткені саяси сөздерді жұмсартып айту эвфемизмге тән. Бұл өрнекті дәстүрлі перифразаларға жатқызуға болады, өйткені оқырман кім туралы екенін түсінеді, бірақ сонымен бірге бұл жиі қолданылатын тұрақты тіркес емес, сондықтан оны авторлық деп қарастыруға болады. Біз қарастыратын соңғы мысал «Two years ago I conquered the world's highest mountain was ...». Бұл мысалда «the world's highest mountain» деген тіркесте Эверест тауы деген мағына жасырылады. Бұл жағдайда бұл перифраза экспрессивті емес, ол тек объектінің ерекшелігін көрсетеді. Сондықтан бұл перифразаны дәл деп санауға болады, өйткені бұл жағдайда объектінің биіктігін көрсету оның маңызды белгісі болып табылады, сондықтан оны бір мәнді түрде жіктеуге болады. Компоненттер саны бойынша бұл перифраза төрт сөзден тұрады. Негізгі классификацияға сәйкес оны логикалық деп жіктеуге болады, өйткені логикалық байланыс объектінің кейбір сипаттамасы арасында байқалады. Бұл перифразалық тіркес дәстүрліге де жатқызуға болады, өйткені бұл біздің планетамыздағы ең биік тау, демек, бұл барлық халықтар үшін осындай, сондықтан егер біреу бұл фразаны естісе, ол не мағына білдіріп тұрғанын бірден түсінеді.

Ағылшын тіліндегі публицистикалық, газет және көркем әдебиеттердегі перифразаның қолданылу ерекшеліктеріне тәжірибелік зерттеу жүргізу барысында көптеген журналдар, газеттер мен көркем әдебиеттердегі шығармалар талданды. Соның нәтижесінде, жоғарыда талқыланған мысалдарға сай мынадай қорытынды жасауға болады :публицистикалық мәтінде

жазушы перифразаларды қолдану арқылы оқырманға жағымды әсер етіп, оны сол шығарма әлеміне енгізіп, сұлулығын сезіндіреді, сол себепті авторлар мәтінде перифразаны қолданып прагматикалық әсерге қол жеткізеді. Көбінесе бейнелі перифраза түрлері жиі қолданылады, ал олардың басқа түрлері метафоралық перифраза, метонимдік перифразаларға қарағанда 4 есе жиі қолданылады, өйткені автор көбінесе шындыққа ешқандай қатысы жоқ нәрсенің бейнесін жасауға тырысады. Логикалық перифраза көп қолданылмайды, ал эвфимистік перифразалар іс- жүзінде мүлде қолданылмайды.

Перифраза дәстүрлі әдеби саламен ғана шектелмейді, ол публицистикада ең кең тараған, қысқа және белсенді тілді білдіретін құралдардың біріне айналды. Қоғамның дамуымен және жаңа заттар мен құбылыстардың үздіксіз пайда болуынан перифраза ұғымы сипаттамалық мақсатта қажет. Ол бейнелеудің тиімді құралы болып табылады. Перифразаның көмегімен адамдар тиімді қарым-қатынас жасай алады.

Бұл жұмыста қазіргі публицистикалық және газет стиліндегі перифразаларға көп көңіл бөлініп, мысалдар келтірілді. Қазіргі журналистикадағы перифраза ұғымына анықтама беріліп, олардың ерекшелігі, функциялары туралы айтық. Публицистикадағы перифраза қызық әрі маңызды мәнге ие екенін атап өткен жөн.

Қазіргі кезде, перифразалардың құрылымы мен мағынасын жақсырақ білу арқылы тиімді қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді. Осындай образды тіркестердің өміршеңдігі оның қолданысынан байқауға болады. Өйткені, қазір кезде адамдар сөйлеу сапасына азырақ көңіл бөледі, бұл тілдің деградациясын көрсетеді, өйткені адамдар тілді дұрыс қолдануды ұмытса, ол ерте ме, кеш пе өледі. Сондықтан ғалымдар барлық зерттеу түрлерін жүргізіп, алдын алуға күш салып, тілді өңдеу мен синтездеудің жаңа әдістерін ойлап табуға тырысуда. Және бұл мақала арқылы тұлғааралық қарым-қатынас құралының ұзақ және табысты болатына үлкен үмітім бар.

Әдебиеттер тізімі

1. Бакина М.А., Некрасова Е.А. / М.А. Бакина, Е.А. Некрасова. Эволюция поэтической речи XIX-XX веков. Перифраза. Сравнение. -Москва.: Наука, 1986. – 200с.
2. Бельчиков Ю.А. / Ю.А. Бельчиков. Перифраза. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва: Сов. энциклопедия, 1990. – 220с.
3. Бытева Т.И. / Т.И. Бытева. Перифраза как специфический объект изучения в курсе РКИ. // Проблемы интенсивного обучения русскому языку как иностранному: Сб. тез. междунар. науч.-метод. конф. «Герценовские чтения» 2-4 июня 1993. СПб., 1993. -С. 140-142.
4. Мейрамов Н.М. / Н.М.Мейрамов. Роль перифразы в английском языке. – Алматы: Талап, 2018. – 77с.

5. Макарова С.Я. / С.Я. Макарова. Перифраза в ономастической и апеллятивной лексике // Лексика русского языка и ее изучение. - Рязань, 1988. – С. 74-79.

References

1. Bakina M.A., Nekrasova E.A. (1986). Evolyuciya poeticheskoy rechi XIX-XX vekov. Perifraza. Sravnenie. [The evolution of poetic speech of the XIX XX centuries. Periphrasis. Comparison.] -M.: Nauka [in Russian].

2. Bel'chikov Yu.A. (1990). Perifraza // Lingvisticheski enciklopedicheski slovar'. [Linguistic Encyclopedic dictionary. Moscow: Soviet Encyclopedia] M.: Sov. enciklopediya [in Russian].

3. Byteva T.I. (1993). Perifraza kak specificheskii objekt izucheniya v kurse RKI // Problemy intensivnogo obucheniya russkomu yazyku kak inostrannomu [Periphrasis as a specific object of study in the course of the RCT // Problems of intensive teaching of Russian as a foreign language]. Mezhdunar. nauch. -metod. konf. «Gercenovskie chteniya» 140-142 [in Russian].

4. Mejramov N.M. (2018). Rol' perifrazy v angliskom yazyke [The role of periphrasis in English]. Almaty: Talap, 77. [in Kazakh].

5. Makarova S.Ya. (1988). Perifraza v onomasticheskoi apellyativnoi leksike // Leksika russkogo yazyka i ee izuchenie [Periphrasis in onomastic and appellative vocabulary // Vocabulary of the Russian language and its study]. Ryazan 74-79. [in Russian].

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРИФРАЗЫ В СОВРЕМЕННЫХ АНГЛИЙСКИХ ПУБЛИКАЦИЯХ

М.Ж. КАМАЛИДЕН*, Б.Т.КЕРИМБАЕВА

Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: meyramgul.kamaliden@mail.ru

Аннотация: В статье рассматриваются особенности перифраз в журналистском тексте таких как радиоречь, телевизионная речь, и газетные публикации. Статья позволяет установить семантические особенности перифраза в области медиакommunikации, выделить логические и образные методы через современной английской журналистики. Описаны основные особенности перифраза в публицистическом тексте, выявлены различные лингвистические особенности в газетном дискурсе. В выразительных средствах газетного языка пересказ можно рассматривать как оборот, актуализирующий основной смысл предложения, точно передающий настроение материала и образное отношение автора. Перифраза сама по себе не обладает большой экспрессивностью. Её сущность заключается в

выполнении в текстах разных типов характеризующей, эстетической функции в соответствии с содержанием ближайшего или широкого контекста, иногда даже текста всего произведения в целом. В публицистических текстах обычно используется для пересказов в сочетании с такими выразительными приемами, как метафоры и метонимия

Цель исследования: проанализировать перифраз в современном английском языке, выявить регулярные и редкие типы, определить их смысловые особенности и коммуникативные связи. В статье определяются расширенные и структурные, семантические и функциональные особенности перифразы в материалах американской прессы. Статья по прагматическим методом позволяет установить семантические особенности перифраза через средства массовой информации, различать логические и образные методы через современную английскую журналистику.

Ключевые слова: перифраза, журнал, газетные издания, публицистика, семантические особенности, коммуникативный инструмент.

FUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF PERIPHRASE IN MODERN ENGLISH PUBLICATIONS

M.Zh. KAMALIDEN^{*}, B.T. KERIMBAEVA

K. Zhubanov Aktobe regional University Aktobe, Kazakhstan

^{*}e-mail: meyrangul.kamaliden@mail.ru

Abstract. The article examines the features of periphrases in the journalistic text such as radio speech, television speech, and newspaper publications. The article allows to establish the semantic features of the periphery in the field of media communication, to highlight logical and imaginative methods through modern English journalism. The main features of the paraphrase in the publicistic text are described, various linguistic features in the newspaper discourse are revealed. In the expressive means of newspaper language, a retelling can be considered as a turnover that actualizes the main meaning of the sentence, accurately conveys the mood of the material and the figurative attitude of the author. The periphrase itself does not have much expressiveness. Its essence lies in the performance of a characterizing, aesthetic function in texts of different types in accordance with the content of the immediate or wide context, sometimes even the text of the entire work as a whole. In journalistic texts, it is usually used for retelling in combination with expressive techniques such as metaphors and metonymy.

Purpose of the study: to analyze the periphrasis in modern English, to identify regular and rare types, to determine their semantic features and communicative connections. The article determines

the extended and structural, semantic and functional features of the periphrasis in the materials of the American press. The article on the pragmatic method allows you to establish the semantic features of the periphery through the media, to distinguish between logical and figurative methods through modern English journalism.

Key words: periphrasis, magazine, newspaper publications, journalism, semantic features, a communicative tool.

GTAMP 16.21.47

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ СЕЗІМ ЛЕКСИКАСЫ

С.А. САДЫҚОВА [0000-0003-3825-7680], Ж.Б. УСПАНОВА [0000-0002-4300-1180] *

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: zhanuspanova@mail.ru

Аңдатпа. Берілген мақала сезім феноменін зерттей келе, оның тұлғаның тілдік аспектісіндегі көрінісін суреттейді және осы қолданыс барысында жүзеге асатын процестерді саралайды. Сезім аспектісінің әдеби шығармаларда кездесетін түрлеріне анализ жасалынады. Сонымен қатар, сезімнің тілде бейнеленудегі лингвистикалық сипаты айқындалған, қазақ және ағылшын тілдеріндегі айырмашылықтары мен ұқсастықтарына тоқталған, сезім құбылыс ретінде сапалық белгілеріне қарай топтастырылып, оларды білдірудің тілдік құралдары анықталған. Түрлі жанрадағы мәтіндер тіл тұрғысынан талданып, сезімді білдіретін мағыналарға талдау жасалынған. Сезім құбылысын тіл білімінің бүгінгі даму деңгейі тұрғысынан саралап, адам факторының тілдегі көрінісі секілді өзекті мәселелерді қозғайды. Тілдің қызметтерін оның сезім білдірушілік қызметімен бірлікте қарастырады, тілдің осы мақсатта жалпы құрал ретіндегі мәнін жан-жақты ашады. Адамның дүниетанымы, түрлі сезімдік күйі, көркемдік әлемі және ұлттық болмысының тілдегі көрінісін айқындайды. Тіл білімінде сезімдерді білдіретін тілдік құбылыстарды зерттеудің өзіндік қиыншылықтары мен проблемаларын зерттеп, олардың негізгілерінің ара-жігін ашады. Берілген зерттеу жұмысында қазақ және ағылшын тілдеріндегі сезімдерді білдіретін тілдік құрылымдардың мысалдары ұсынылған. Бұл құбылысты зерттеу жазушыларға, ақындарға, лингвисттер мен басқа да шығармашылық мамандарына сезім лексикасын тілге тиек етуде алғышарттық түсінік береді.

Түйін сөздер: сезім, құбылыс, лексика, тіл аспектісі, әдебиет, тіл жанрлары, сезімдер сипаты, эмоция.

Туыс және туыс емес тілдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын зерттеп анықтау мақсатында салыстырмалы тіл білімінде айрықша орын алатын сала тіл лексикасы болып табылады. Өйткені, дәл осы сала белгілі-бір тілдің, ол тіл қолданысқа ие халық тобының әлемдік бейнесін қалыптастыратын құралдардың бірі болып табылады. Әдетте осындай зерттеулердің барысында тілдің жалпы және ерекше арнайы қасиеттері айқындалады. Лексикалық бірліктердің мағыналары адамға және оның болмысына бағыттала отырып, осылайша, тілдік құрылымға өзіндік сипат береді.

Бірнеше ғылым түрлерінің қосындысы болып табылатын тіл лексикасы ғылымының зерттеу саласының бірі болып адамдардың сезім білдірудегі әрекеті саналады. Салыстыруларды жүзеге асырудың негізінде адам сезімдерін «*махаббат-жек көру*», «*қуаныш-қайғы*», «*ашу-мейірім*», «*достық-өшпенділік*» секілді қос қарама-қайшылықтарға жүйелеп реттеуге мүмкіндік беретін механизм жатыр. Мұндай семантикалық антонимиялар жалпы адамзатқа тән белгілерге ғана емес, сонымен қатар нақты ұлтқа ғана тән, менталитет,

дүниетаным және әлемге деген көзқарас секілді факторлармен шартталған логикалық қарама-қайшылықтардың белгісі болып табылады.

Тіл мен сезімнің арақатынасын карастыра отырып, бұл құбылыстардың бөлек немесе бір-біріне тәуелсіз емес екендігін, адамның тікелей қатысуынсыз жүрмейтіндігін ұмытпауымыз керек. Қоршаған әлемді тану сезімнен және адам санасында сәулеленетін сезіну арқылы объективті шындыққа қатысты әрекеттерден басталады. Әлемді тану құралының бірі сезіну болса, тіл адамзат тілін материализациялайтын құрал болып табылады. Бар мәселе адам қоршаған ортаны қалай сезінетіндігінде, олардың бір-бірімен әрекеттесуі қалай жүзеге асатындығында және тілде ең алдымен не бектілетіндігінде. Қазіргі уақытта осы сұрақтардың өзектілігі артуда және өз шешімін табуды талап етеді.

Өмір сүру барысында адам түрлі сезімдерді басынан кешіреді, сол сезімдерді арнайы сөздермен атайды және мағына береді. Бұл сезімдердің аттарын неше түрлі белгілер мен қалыптарға айналдыру ана тілінің әсерімен орын алады. В.фон Гумбольдтың айтуынша: «Әр түрлі тілдер бір нәрсенің әртүрлі жолдармен айтылуы емес, сол нәрсені әртүрлі сезінуінде» болып табылады [1]. Бұл дегеніміз, белгілі-бір тілге тән сезімдер бейнесі бір жағынан алғанда әмбебап, ал келесі бір жағынан алғанда, ұлтқа тән арнайы қасиеттерге ие: әр халық сезімдерді белгілі-бір дәрежеде өздігінше, өз ана тілінің призмасынан сезінеді.

Мысалы, ағылшын тіліндегі махаббат сезімімен ұштасатын Ромео мен Джульетта образдары болса, қазақ тілінде махаббат, сүю, адалдық секілді сезімдер белгілі шығыс фольклор өкілдері Ләйлі мен Мәжнүннің образы арқылы дәріптеледі. *Екеуінің бір-біріне деген сезімі Ләйлі-Мәжнүндей болды. (Батырлар жыры)*[3]. Көріп отырғанымыздай, сезімдерді тарихта есімдері белгілі тұлғалар мен образдар арқылы бейнелеу ағылшын тіліне де тән құбылыс. Оған тағы бір дәлел ретінде *Laugh like little Audrey* «кішкентай Одри секілді шаттану» деп қиын жағдайда бола тұрып, мойымай, шын жүрегімен күлу мысалын келтіріп өтуге болады.

Сонымен қатар, екі тілдің де мәдени аумағында бірдей стереотипті бейнелер қолданылады. Мысалы, ағылшынның *to lead cat and dog life* деген тұрақты тіркесі қазақ тілінің *ит пен мысықтай араздық* сезіміне эквивалентті түрде кең қолданысқа ие және белгілі-бір адамдардың арасындағы өшпенділік, араздастық сезімдерін білдіреді. Бұл сияқты стереотипті бейнелердің екі тілде де болуы бірнеше факторларға байланысты: біріншіден діни мәтіндердің болуы (Құран Кәрім, Библия) ал екіншіден, мифологиялық ой-сана.

Екі тілде де арыстан бейнесі арқылы Құдайға ғана тән ұлы сезімдер, асқан батырлық, ашу-ыза бейнеленген. Бұл секілді сезімдер қазақ халқының жырлары мен ертегілерінде көптеп кездеседі. Ағылшын тілінде Библия мәтінінде *«The first was like a lion, and had eagles wings. I beheld till the wings there of were plucked, and it was lifted up from the earth, and made,*

stand upon the but as a man, and a man's heart was given to it» [7] — «Алғашқысы – арыстандай, көріп тұрғанымыздай қанатты, және бойындағы алай-дүлей сезімдерге қарамастан жерден тіке екі аяғына адам секілді тұрды және оған адамға тән жүрек берілді» - деп бейнеленсе, қазақ тіліндегі туындыларда *арыстаниша ақыру «to roar like a lion»*, - деп айтылатын тұстары өте көп.

Ал сезім лексикасының тілдегі құрылымын морфологиялық және синтаксикалық тұрғыдан алып қарасақ, А.А.Уфимцеваның пікірі бойынша, сезімдер мен эмоциялар бірлігі категориялық лексикалық түбір сөз есебінде орын ала отырып, анықтаушы қызметін де атқарады. Ол «сезім туралы түсінік + қандай да бір нақты сезімнің аталуы» секілді үлгі бойынша құралады: мысалы, қорқыныш – үрку, қауіптену сезімі, сүю – біреуге аса қатты тартылыс күшін сезіну.

Аталған үлгінің бірінші құрамдас бөлігі – сезімнің ең басты көрсеткіші және ол А.А.Уфимцеваның түсінігінде бірінші дәрежелі көрсеткіш болып табылады. Әдетте ол «*сезу - feel»*, «*басынан кешіру - experience»* тәріздес жалпы мағынадағы сөздермен белгіленеді. Екінші құрамдас бөлігі болып табылатын сезімталдылықтың екінші қосымша дәрежесінің көрсеткіші көбінесе «*махаббат – love, қорқыныш - scare/fear, жек көру - hatred»* сияқты сезімдердің нақты атауларымен алмастырылады [5]. Осылайша, сезімнің жіктелік және лексикалық түбірі жалпы және нақты атаулардың бірігуі арқылы жүзеге асады.

Көркем әдебиеттегі сезім лексикасын қолдана отырып, жүйелі оқиға сабақтастырудың бір мысалы, ол - Ф.О'Коннордың «Аян» әңгімесінен алынған эпизод. Бұл оқиға Мэри атты пациенттің басқа пациенттердің біріне - фермер ханым Турпинге дәрігерге қаралу үшін кезек күткендегі ашу сезімінің пайда болуы мен жүзеге асуын сипаттайды. Сезімнің объектісі - бұл фермер - тәкаппар нәсілшіл, ал ашулану сезімінің себебі - оның шектен тыс ерсі әңгімешілдігінің арқасында ашылған сырт көзге сыйластық болып көрінетін жалған әдептілігі мен тәкаппарлық, нарциссизм мен тақуалық, екіжүзділік арасындағы қарама-қайшылық.

Бұл туындыда сөйлеу әрекетін адамдар эмоционалды түрде бастан кешіреді және бұл олардың сөйлеу стилінен көрініс табады. Қарастырылып отырған мысалда бұл Мэридің ауызекі сөйлеу арқылы эмоциялық шабуылында көрсетілген: «*Go back to hell where you came from, you old wart hog!*» [6], және сәйкесінше миссис Терпиннің сезімге толы реакциясында да орын алады: «*I'm not», she said tearfully, «a wart hog, from hell». The tears dried. Her eyes began to burn instead with wrath* [6, 1906]. Ол мұндай қорлауды ұзақ және өте қатал түрде бастан өткерді: түнде ол бұл қоғамдық қорлаудан ұйықтай алмады, таңертең ол негр жұмысшыларына олардың жанашырлығын іздеп, шағымданды, содан кейін шошқа фермасына барып, өзінің қаншалықты кәрі шошқаға ұқсас екендігіне көз жеткізу үшін барды «*How am I a hog? Exactly how I as like them?* » [6].

Қазақ тіліндегі туындылардан мысал ретінде алар болсақ, А.Нұрмановтың «Солай болған екен» повестінде келесі үзіндіде: «– *Сұрақ қоюға бола ма, Жаппароваға, – деп бетінің ұшы үсіп қарайған тонды сары кісі қорбаңдап орнынан тұрды, – күйеуің салынып ішуші ме еді, әлде кезіккенде ме?*

– *Жоқ, жігіттер, сендер сұрақтың мәнісін түсінбей тұрсыңдар. Осы күні ішпейтін адам бар ма. Мен ол жігітті түзететіндей жағдай жоқ па еді, соның басын ашып алайын деп едім де.*

Бұл полилогта екі эмотивтен бөлек («салынып ішу») («салу» – put, «ішу» – drink) – drink heavily, «басын ашу» («бас» – head, «ашу» – open) – clear up, басқа сөздік қоры жалпы қолданыстағы лексика болып табылады», – деп жазады [4]. Демек, коммуникативті акт теориясы тұрғысынан келгенде сөйлеуші «салынып ішу» тіркесін қолдану арқылы, өзінің жағымсыз эмоциясын, жаратпаушылығын қоса білдіріп отырғандығы белгілі болады.

Эмоционалды қарым-қатынаста коммуникаторлардың сезімдерін вербализациялаудың үш түрі бар. Біріншіден, сөйлеуші сезімдердің буын босату үшін эмоциялардың бүкіл тобын босата алады. Екіншіден, сөйлеуші сол сәтте бастан өткеріп отырған сезімдерді білдіру үшін дұрыс сөзді бірден таба алмауы немесе мүлде таба алмауы мүмкін. Бұл, ең алдымен, ашулану немесе таңдану тобының ең күшті эмоцияларына қатысты. Мысалы: *"I shall hate you till I die, you cad - you lowdown - "What was the word she wanted? She could not think of any word bad enough".* [8].

Егер сезімдерді білдіру мағынасының лексикалық көрінісін ескеретін болсақ, онда иерархияның шыңын «сүйіспеншілік – ұнатпау», «қуаныш – қайғы» деген мағыналық қарама-қарсылықтар алып жатқанын атап өтуге болады. Бұл мағыналық оппозиция ғаламдық сипатта болады, өйткені ол әлем халықтары үшін әмбебап негізгі семантикалық қарама-қарсылықтардың жиынтығына кіреді. Мүмкін кейбір басқа сезім мағыналарын (қайғы, мейірімділік, ашуланшақтық, қорқыныш, ұят және т.б.) олардың ағылшын және қазақ тілдерінде кең бейнеленуін ескере отырып, әмбебап деп жіктеуге болады.

Үшіншіден, анықтауыш сөздер сезімнің мәнін білдіреді, ал оны нақтылайтын дифференциалды семантикалық ерекшеліктер оның қасиеттерін анықтайды. Әр түрлі үйлесімде ғана олар әр түрлі эмоцияларды жеткізеді. Мысалы, қайғы-мұңды келесідей сөздермен белгілеу: *қайғы – sadness, депрессия – depression, меланхолия – melancholy.*

Сезім білдірудің дифференциалды түбір сөздері осы түбір сөздер тобының басқа өкілдерінен түбегейлі ерекшеленеді: онда белгілеуге арналған, категориялық-лексикалық түбір сөздерді қамтитын ақпарат түрі бар. Өзінің мазмұны бойынша денотативті түзету бойынша (сезімді белгілеу) бұл сөздік анықтамаларын түрлендіру арқылы оңай дәлелденетін түбір сөз. Мысалы, қазақ тілінде *таптау – біреуді, бір нәрсені таптау, біреуді басу (менсінбей)*

~ *біреуді, бір нәрсені аяққа таптап, бір уақытта менсінбеушілікті сезіну* болса, ағылшын тілінде дәл осы сезім күйі келесідей беріледі: *trample - trample someone, something, step on someone (with contempt) ~ trample someone, something and feel contempt at the same time*. Сөздің түбірлік құрылымындағы орны және функциясы жағынан ол категориялық-лексикалық сөздерге тәуелді және оны әр түрлі семантикалық өлшемдерде нақтылайтын дифференциалды сөздер болып табылады. Осылайша, денотативті-предикативті және функционалды-позициялық мағыналардың үйлесуі, қабаттасуы бар, мысалы: *әзіл - көңілді сөйлесу // joke around – to talk cheerly*, мұнда сезімнің дифференциалды түбірі күрделі мағынаны білдіреді: 1) белгілі бір эмоционалды жағдай (көңілді) - денотативті-предикативті мағына; 2) белгілі бір синтаксистік мағынаны (жағдайды сипаттайтын) - позициялық-функционалдық мағынаны білдіреді. Сонымен, сезімдердің дифференциалды түбір сөздері - бұл анықтайтын предикат пен дифференциалдық түбірлер арасындағы өтпелі позицияны алатын табиғаты бойынша синкреттік, ерекше сөздер болып табылады[2].

Сезімдерді білдіретін мағыналар логикалық-объективті мағынадан тыс болады. Коннотация мамандары бұл типтегі сезім білдіретін мағыналарды, ең алдымен, сөйлеушінің эмоционалды өзін-өзі көрсету жазықтығында жатқанын, оның эмоционалды күйі мен эмоционалды қатынасын (эмоционалды-экспрессивті) ашатындығын ескере отырып, тілдің экспрессивтік қызметімен байланыстырады. Осыған байланысты лексикалық мағыналар, соның ішінде осы түрдегі эмоционалды мағыналар эмоционалды боялған немесе бағалау-экспрессивті болып саналады. Қарастырылып отырған лексика номинация процесінің екі бағытты сипатын ашады: іштей (сөйлеушінің өзін-өзі көрсетуі) және қоршаған әлемде (оны эмоционалды бағалау). Белгіленген шындық объектісіне көрсетілген эмоционалды қатынас ең алдымен «менсінбеу - contempt», «немқұрайды қарау - disregard», «айыптау - blame» немесе «рахаттану - enjoy», «таңдану – surprise» және т.с.с. сияқты сезімдер мен қатынастарға байланысты. Көрсетілген сезімдер жиынтығы бастапқы негізгі эмоциялармен шектеледі, мақұлдау / мақұлдамау жазықтықтарында әр түрлі болады.

Қорытындылай келе, әр тілге тән сезім параметрлерін қалыптастыруға тіл, табиғат, өмір сүру салты және басқа да әлеуметтік алғышарттар әсер етеді. Осы аталған алғышарттар ағылшын және қазақ тілдеріндегі салыстырулардың жүзеге асу тұрақтылығының пайда болуына түрткі болып табылады. Зерттеушілердің пікірлеріне сүйенсек, « сезім құбылысына байланысты сөздер ең алдымен сол халықтың мәдениетінің құрылымына бағытталады». Олай болса, сезімге қатысты лексикалық бірліктер тұлғалардың ұлттық-мәдени және әлеуметтік бейнесінің айнасы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Алпатов В.М. История лингвистических учений / В.М. Алпатов. – Москва, 1999. – 200 с.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. Избранные психологические исследования. / Л.С. Выготский. – Москва.: АПН РСФСР, 1956. – 53 с.
3. Сәкен С.И., Сәрсек Н.Ә. Дала фольклорының антологиясы: Он томдық / Сәкен С.И., Сәрсек Н.Ә. – Алматы: Brand Book, Т.2., 2019. – 572 б.
4. Нұрманов А. Солай болған екен. / А.Нұрманов – Алматы: Раритет, 2005. – 224 б.
5. Уфимцева А.А. Двойственность природы речезыковой способности человека / А.А. Уфимцева // Психологический журнал. 2004. – № 2.С – 5–16.
6. О’Коннор Ф. Хорошего человека найти нелегко: Рассказы. М.: Прогресс, 1974. – 361с.
7. Godden M. «Biblical Literature The Old Testament». The Cambridge Companion to Old English Literature. Cambridge University Press, 2013.

References

1. Alpatov V.M. (1999). The history of linguistic studies.
2. Vygotskyi L.S. (1956). Myshlenie i rech. Izbrannie psikhologicheskie issledovaniya. – Mos
3. Saken S.I., Sarsek N.A. (2019) Dala folklorynin antologyiasi: On tomdyk. – Almaty: Brand Book, T.2.
4. Nurmanov A. (2005) Solai bolgan eken. Almaty: Raritet.
5. Ufimtseva A.A. (2004) Dvoistvennost prirody recheyazikovoi sposobnosti cheloveka. Psikhologicheskyi zhurnal. – № 2.P – 5–16.
6. O’Connor F. (1974) A Good Man Is Hard to Find: Short Stories. M.: Progress.
7. Godden M. (2013) «Biblical Literature The Old Testament». The Cambridge Companion to Old English Literature. Cambridge University Press.

ЛЕКСИКА ЧУВСТВ В АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

С.А. САДЫКОВА, Ж.Б. УСПАНОВА*

Актыбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан

*e-mail: zhanuspanova@mail.ru

Аннотация. Данная статья описывает отображение феномена чувств в языковом аспекте личности, изучая его и анализируя процессы, происходящие в процессе использования. Производится анализ видов чувств, встречающихся в художественной литературе. Кроме того, определяется лингвистическая природа выражения чувств на языке, подчеркиваются различия и сходства в казахском и английском языках. Чувства как явления сгруппированы по их качественным признакам и лингвистическим средствам их выражения. Тексты разных жанров анализируются с точки зрения языкового и эмоционального смысла. Анализирует феномен выражения чувств с точки зрения современного уровня развития лингвистики и затрагивает такие актуальные вопросы, как проявление человеческого фактора в языке. Рассматривает функции языка в сочетании с его сенсорными функциями, всесторонне раскрывает значение языка как общего инструмента для этой цели. Определяет мировоззрение человека, различные эмоциональные состояния, мир искусства и язык национальной идентичности. Изучает особенности и проблемы исследования языковых явлений в лингвистике, выражающих чувства, выявляет взаимосвязь между их основными понятиями. В изучении данного явления дается первостепенное понимание при затрагивании лексики чувств писателями, поэтами, лингвистами и другими художественными деятелями.

Ключевые слова: чувства, явление, лексика, языковые аспекты, литература, языковые жанры, сущность чувства, эмоция.

THE VOCABULARY OF FEELINGS IN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

S.A. SADYKOVA, ZH.B. USPANOVA*

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: zhanuspanova@mail.ru

Abstract. The given article describes the phenomena of feelings in the aspect of a language, studying it and analyzing the processes which take place during the usage of it. The analysis of the aspect of feelings is made which can be met in the literary works. In addition, the linguistic nature of the expression of feelings in the language is defined, the differences and similarities in the Kazakh and English languages are emphasized. Feelings as a phenomenon are grouped according to their qualitative features and linguistic means of their expression are identified. Texts of different genres are analyzed in terms of language and emotional meanings. Analyzes the phenomenon of emotions in terms of the current level of development of linguistics and addresses topical issues such as the manifestation of the human factor in language. Considers the functions of language in conjunction with its sensory functions, comprehensively reveals the meaning of language as a general tool for this purpose. It defines a person's worldview, different emotional states, the world of art and the language of national identity. The research also mentions the study of the peculiarities and problems of the study of linguistic phenomena that express feelings, reveals the relationship between their main notions. The article also presents the understanding of the vocabulary of feelings when used by writers, poets, linguists and other literary specialists.

Key words: feeling, phenomena, lexis, language aspects, literature, language genres, notion of feelings, emotion.

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ
ЭКОНОМИКА И ПРАВО
ECONOMICS AND LAW

IRSTI 10.79.35

THE CONCEPT OF PROOF IN THE CRIMINAL PROCESS

T.SH. BISSEMBIEV [0000-0001-9525-0587]

K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan

e-mail: torebi_78@mail.ru

Abstract. Establishment of specific facts related to the correct resolution of a criminal case, the accused, the victim; physical evidence; protocols of procedural actions and other documents.

Consideration of actions and evidence in court is carried out by the resolution of the preliminary investigation in criminal cases. Procedural bodies (investigator, prosecutor, court) can identify an offense on the basis of evidence only in all its circumstances. On the basis of the evidence, the accused who committed the crime tells the court, the prosecutor and the defense counsel about the charges against him, which precludes him from mitigating or presenting his claims. The court concludes that the convincing evidence of the guilt or innocence of the accused is to convict or acquit on the grounds provided by the prosecution and the defense.

Therefore, the study of the problems of evidence theory belongs to the discipline of elastic science, which is an important link in the process of proof in criminal cases. Evidence theory is the department of science and science as the content of evidence in criminal proceedings. The subject, goals, causes and procedure of action is a set of scientific conclusions, that is, covering this doctrine of law and theory urn. The concept of proof, the theory of proof must be distinguished from the accepted concept of law.

Key words: Court, prosecutor's office, investigative bodies, evidence, proof, criminal procedure legislation, criminal offense.

The main treasure of the Republic of Kazakhstan is a person, his rights, freedoms and legitimate interests, which is stated in Article 1 of the Constitution, which is the Basic Law of the country. In this regard, the most important and important task of the country, considering the commitment to the principles of democracy under the banner of independence, is the protection of human rights, the Prevention of violations of human life and freedoms, the preservation of stability and order in society, the suppression of crimes, the implementation of preventive measures and the rapid and complete disclosure of crimes, the disclosure and criminal responsibility of those who committed them, a fair trial and the correct application of the criminal law. In the struggle of the state against violations, first of all, its legal status should be stable and strong, comprehensive, and the issue of ensuring the rights and freedoms of its citizens should prevail. The Republic of Kazakhstan, which, as a sovereign

country, has chosen the path of legal and democratic development, will be able to achieve these goals through the legal development of all citizens of the country [1].

The activities of the preliminary investigation bodies and the anti-crime court can be successful if their decisions in each criminal case correspond to what actually happened. The investigator and the court must accurately and fully know the picture of the crime committed, i.e. reach the truth. The obligation to achieve truth is a primary and necessary requirement, without the fulfillment of which the proper administration of justice is impossible.

The essence of evidence - is the collection, research and evaluation of evidence.

Collected, researched and evaluated evidence serves as a means of achieving the goal of proof, i.e. the establishment of truth.

Proof is a means of convincing truth. Even before the revolution, Russian lawyer V.D. Spasovich wrote: "When we know known phenomena, when from contemplating the connection and relations between objects we come to a certain belief, we call the data that generated this belief in us with evidence"[2].

The criminal procedure code in accordance with article 111 certificate on the following Evidence, based on which the authority of inquiry, inquirer, investigator, Prosecutor, court, in the order specified by the present Code, the Criminal code of the Republic of Kazakhstan of the act referred to, or that there is not, on a suspect, accused person or defendant did the act, his guilt or innocence, as well as other, relevant to the proper resolution of the case circumstances, the actual data are evidence in a criminal case is determined [3].

Proof (eng. proof, evidence;) of the criminal code of the Republic of Kazakhstan, on the basis, in the order determined by the procedural code, the inquirer, investigator, Prosecutor, court or resettign that the lack of stipulated by the Criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan, done or not guilty accused guilty or that these actions jacaman and the accused and other that is relevant for correct resolution of the case circumstances, evidence obtained in a lawful way information.

Setting actual data relevant to the proper resolution of the criminal case, the accused, the victim; physical evidence; protocols of procedural actions and other documents [4].

Having considered the activities and evidence in court is made by decision of the preliminary investigation of criminal cases. Procedural authorities (investigator, Prosecutor, court), as the offence in all its circumstances can only be determined on the basis of evidence. The accused in the Commission of a crime on the basis of the evidence reveals to the court, the Prosecutor, and counsel for the accused about the charges the same, which excludes its liability to mitigate or to present their demands. The court concludes that credible evidence of guilt or innocence of the defendant on the basis of incurred by the parties of charge and protection, makes a conviction or an acquittal.

Therefore, the study of problems of the theory of evidence the process of proof in criminal cases are an important link elastic refers to the subject of science. The theory of proof — proof in the criminal process as the content ilmastik the Department of science and the subject of activities, goals, reasons and procedure of law, and the theory urn that contains this doctrine, i.e., is a set of scientific statements. The concept of proof, of proof theory it is necessary to distinguish right from an accepted concept. Law is a set of norms, rules of evidence and proof in criminal cases, providing legal basis for the use of the evidence that we know. That is, as delivered, the service of proof in criminal cases, its procedure, evidence regulated by law and criminal procedure which.

In accordance with the law the following kinds of evidence: 1) the suspect, accused, victim, witness; 2) expert; 3) evidence, crossing the threshold of the house; 4) protocols of procedural and other documents.

Classification of evidence. According to the theory, on the basis of various proofs of evidence are classified in accordance with:

- ✓ evidence in the sources. Are divided into personal and physical evidence. Personal evidence – is charged from individuals (witness, suspect testimony).

- ✓ first and derivative evidence. The first evidence – evidence obtained from one source, first. Derivatives – that is, it is the first delmelle on the contrary, derived, but the evidence obtained from other sources.

- ✓ The nature of evidence: the evidence of the prosecution and acquittal.

- ✓ Direct and circumstantial evidence. The evidence indicates the characteristics of a particular crime is called directly, but indirectly it shows that is unknown, but he is committing a crime or receiving [2].

General rules of evidence, code of criminal procedure in chapters 15 and 16 (111-127). But, it is the rule of law in the reasoning of sections is not restricted by articles. Because all common Stateline service in criminal proceedings evidence of the rules of law governing Studeny of proof closely related to the right of each is. Therefore, the General rules of evidence law in criminal proceedings and research associates stadelman-covered by the subject of the theory of evidence. In General, the theory of proof of evidence containing the rights, as the concept a broader meaning.

Methodological point of view, a philosophical theory of knowledge based on the theory's principles of proof in criminal pproceedings. Because, in essence, the activity is subject to consideration as evidence in criminal cases, a confession. That is, the crime, the circumstances full disclosure of special knowledge, activities, is carried out by legislative regulation. In connection with the foregoing, the present that the theory of evidence, what kind of value to the theory of knowledge of the proof strategy. To answer this question, it is first necessary to say that the main purpose of

proof in a criminal case, to achieve activities the truth. Therefore, in the theory of evidence is used the concept of truth a philosophical doctrine about.

In the list of sources of evidence in relation to the various in the scientific literature, their value rests mainly with the need to expand the list. For Example, p. p. as sources of information materials used personal evidence the testimony of a civil plaintiff, civil defendant, answers, answers, review of their representatives. A.S. Lando believes that it is appropriate to add a list of sources, the legal representative of a juvenile accused.

According to V.D. Arseniev's sources, may not be real proof, facts, evidence and methods of proof, as they are in the case of intermediate between. It is also their witnesses in respect of real sources, that is, they believe that the place was found and the place to talk about received.

Views on the critical analysis of the types of P. Yakimov sources of evidence and the interest of the scientific and practical proposals and make Landoni allows us to consider that the legislature consists of. V. D. Arsenyev positions of supporters and opponents [5].

The procedural sources of evidence, not in terms of substance, for the cause of the actual values of the submitted data, that is, the properties of matter could not replace proof.

As for samples for expert research, M.M. to Mikheenko they, according real evidence, proof of a special type, the methods of proof, is not. This point of view is N. Selivanova corresponds, he wrote: "Things and evidence the substance are identified in recognition of this fact implies the existence of a relationship between. And to talk about the relationship more such comparative samples. They are not investigated by the event, regardless of the subject or object and describes it in relation to a criminal case in connection with the investigation of a specific. Verification for consideration by helping acts as a means of understanding and value of physical evidence, through research, expert using funds, mechanisms and other devices, as well as in the conclusions of their literature and reference sources, which can be compared with data from scientific research." [6].

In conclusion, we can say that proof is a process that consists in collecting, studying evidence, as well as evaluating evidence in order to identify circumstances that are important for the legal, objective, justified and fair resolution of the case.

References

1. The Constitution of the Republic of Kazakhstan dated August 30, 1995 (with amendments and additions as of 23.03.2019). [Electronic resource].- Access mode: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029
2. Spasovich V.D. (2001) On the theory of judicial evidence in connection with the judicial system and judicial proceedings. M.: «Lexest».

3. Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan. July 4, 2014. No. 231-V KRZ. (with amendments and additions as of 04.09.2021). [Electronic resource] - Access mode: URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>
4. Wikipedia information obtained in the open encyclopedia. <https://ru.wikipedia.org/>
5. Arsenyev V.D. (1964). Questions of the general theory of judicial evidence in the Soviet criminal process. M.: Publishing house «Legal literature».
6. Belkin R.S., Vinberg A.I. (1978). «Criminalistics. Theoretical problems». – M.: Yurid. literature.

ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ДӘЛЕЛДЕУ ҰҒЫМЫ

Т.Ш. БИСЕМБИЕВ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
e-mail: torebi_78@mail.ru

Аңдатпа. Қылмыстық істі, айыпталушыны, жәбірленушіні дұрыс шешуге қатысты нақты деректерді белгілеу; заттай дәлелдемелер; іс жүргізу әрекеттерінің хаттамалары және басқа да құжаттар.

Іс-әрекеттер мен дәлелдемелерді сотта қарау қылмыстық істер бойынша алдын ала тергеудің қаулысымен жүзеге асырылады. Іс жүргізу органдары (тергеуші, прокурор, сот) құқық бұзушылықты оның барлық мән-жайларында ғана дәлелдемелер негізінде анықтауға болады. Қылмыс жасаған айыпталушы дәлелдемелердің негізінде сотқа, прокурорға және айыпталушының қорғаушысына тағылған айыптар туралы айтады, бұл оның өз талаптарын жеңілдету немесе ұсыну жауапкершілігін жоққа шығарады. Сот айыпталушының кінәлілігінің немесе кінәсіздігінің сенімді дәлелдері айыптау және қорғау тараптары келтірген негіздер бойынша айыптау немесе ақтау үкімін шығарады деп қорытындылайды.

Сондықтан, дәлелдеу теориясының мәселелерін зерттеу қылмыстық істердегі дәлелдеу процесі маңызды буын болып табылады серпінді ғылым пәніне жатады. Дәлелдеу теориясы — қылмыстық процестегі дәлелдеу мазмұны ретінде ғылым және ғылым бөлімі ғылым және ғылым бөлімі. іс-әрекеттің пәні, мақсаттары, себептері мен тәртібі құқық және теория иіп осы доктринаны қамтитын, яғни, ғылыми тұжырымдар жиынтығы болып табылады. Дәлелдеу, дәлелдеу теориясы ұғымы құқықты қабылданған ұғымнан ажырату қажет.

Түйін сөздер: Сот, прокуратура, тергеу органдары, дәлелдеу, дәлелдеме, қылмыстық процестік заңнама, қылмыстық құқықбұзушылық.

ПОНЯТИЕ ДОКАЗЫВАНИЯ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Т.Ш. БИСЕМБИЕВ

Актыбинский региональный университет им.К.Жубанова, Актобе, Казахстан

e-mail: torebi_78@mail.ru

Аннотация: Установление конкретных фактов, связанных с правильным разрешением уголовного дела, обвиняемым, потерпевшим; вещественное доказательство; протоколы процессуальных действий и другие документы.

Рассмотрение действий и доказательств в суде осуществляется постановлением предварительного следствия по уголовным делам. Процессуальные органы (следователь, прокурор, суд) могут выявить правонарушение на основании доказательств только при всех его обстоятельствах. На основании доказательств обвиняемый, совершивший преступление, сообщает суду, прокурору и защитнику о выдвинутых против него обвинениях, что не позволяет ему смягчить или представить свои требования. Суд приходит к выводу, что убедительным доказательством вины или невиновности обвиняемого является осуждение или оправдание по основаниям, предоставленным обвинением и защитой.

Поэтому изучение проблем теории доказательств относится к дисциплине эластической науки, которая является важным звеном в процессе доказывания по уголовным делам. Теория доказательств - это раздел науки и науки как содержание доказательств в уголовном судопроизводстве. Предмет, цели, причины и порядок действий представляют собой совокупность научных выводов, то есть охватывающих это учение о праве и теории урн. Понятие доказательства, теорию доказательства необходимо отличать от общепринятой концепции права.

Ключевые слова: Суд, прокуратура, следственные органы, доказательства, доказывание, уголовно-процессуальное законодательство, уголовное правонарушение.

GTAMP 10.17.21

ЗАҢДЫ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІҢ ПРОЦЕДУРАЛЫҚ НЫСАНЫ

Е.И. ИСИБАЕВА [0000-0001-6727-2201]

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
e-mail: isibaeva.liza@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада теріс жауапкершіліктің теориялық және практикалық аспектілерін оны заңды жауапкершілікпен байланыстыру арқылы қайта қарастыруға әрекет жасалған. Заңды жауапкершілік-бұл әлеуметтік жауапкершіліктің бір түрі, сондықтан субъектінің мінез-құлқын оның әлеуметтік маңыздылығы призмасы арқылы бағалай отырып, оны әлеуметтік зиянды да, әлеуметтік пайдалы да деп тануға болады. Осыған сүйене отырып, құқықтық зерттеулерде құқықтық жауапкершілікті позитивті деп түсінуге көзқарас қалыптасты, ол субъектінің заңды мінез-құлықта көрсетілген құқықтық талаптарды орындауынан тұрады. Заңды жауапкершілік құқық жүйесінің ажырамас элементі болып табылатындығын, әлеуметтік және құқықтық реттеу жүйесіне органикалық түрде қосылғанын, адамдардың, ұжымдық құрылымдар мен мемлекеттердің заңды мінез-құлқын қамтамасыз етуге бағытталғанын және осы негізгі мақсатты орындау үшін ол мемлекеттік мәжбүрлеу құралдарымен жабдықталғанын негізге алған жөн. Құқықтық жауапкершіліктің айрықша белгілерінің тізімі келтірілген, олар оң жауапкершіліктің тән белгілерімен салыстырылады. Ретроспективті (теріс) жауапкершілікті құқықтық санат ретінде танудың және оны заңды жауапкершілікке жатқызудың теориялық негіздері жоқ екенін айтады. Әдетте, жауапты көзқарас, парызды түсіну, олардың іс-әрекеттерінің мәні мен мағынасын түсіну ретінде түсініледі. Теріс жауапкершіліктің құқықтық мазмұны жоқ және тек әлеуметтік-философиялық көзқарас тұрғысынан субъектілердің мінез-құлқының моральдық-этикалық реттеушісі ретінде қарастырылуы керек. Құқықтық жауапкершілік пен құқықтық санкциялардың маңызды аспектілерін түсіндіретін қоғамның құқықтық құрылымының теориялық, практикалық ерекшеліктері мен факторлары анықталды.

Түйін сөздер: заңды, жауапкершілік, құқық, аксиома, құқық, құқықтық мемлекет, ғылым.

Құқықтық зерттеулерде құқықтық заңды жауапкершілікті теріс (ретроспективті) және оң (проспективті) жауапкершілікті қамтитын кешенді құқықтық құбылыс ретінде түсінуге көзқарас қалыптасты. Позитивті құқықтық жауапкершілік тұжырымдамасы отандық ғылыми ортада кең жауап тапты, бірақ оның табиғаты мен ғылымдағы мәні туралы әлі күнге дейін бірде-бір идеялардың жоқтығын көрумізге күнделікті ақпарат бұқаралық құралдарынан көрумізге болады.

Заңды жауапкершілік туралы мәселе жалпы құқық теориясындағы ең күрделі және көп өлшемді болып көрінеді[1]. Құқықтық жауапкершілік бұл ғылымның негізгі категориясы, сондықтан ғалымдардың назары оны зерттеу мәселелеріне әрқашан аударылды, бірақ соған қарамастан жауапкершілікті зерттеу теориялық және практикалық өзектілігін жоғалтқан жоқ[2]. Қазіргі құқықтық жүйеде құқықтық жауапкершілік пен олардың дамуы мен жұмыс істеуінің ең көп таралған заңдылықтарын зерттеу. Заңды жауапкершіліктің теріс

жауапкершілігін мойындау үшін ол құқықтық құбылыстың қасиеттеріне ие болуы керек. Құқықтану аксиомасы-ретроспективті жауапкершіліктің заңды жауапкершілікке жататындығы. Жасалған құқық бұзушылық үшін кез келген салалық құқықтық жауапкершілік әлеуметтік жауапкершіліктің бір түрі ретінде құқықтық жауаптылыққа жатады және оң жауапкершілікті заңдық жауапкершілікке жатқызу үшін ол құқықтың жалпы теориясы тұрғысынан заңдық жауапкершіліктің белгілеріне ие болуға тиіс.

Әдістері: Бұл мақаланың теориялық әдіснамалық негіздерін формальды заңды әдіс негізінде заң түсініктерін, олардың белгілерін құқықтық жағынан зерттеудің жалпы ғылыми әдістерінің жиынтығымен анықтауға құқықтық ережелердің мазмұнын түсіндіруге және талдауға тән теориялық заңдылықтарды негіздеп құрайды. Қарастырылып отырған мәселенің деректік базасын құқықтық нормативті актілер мен осы тақырып төңірегінде басып шығарылған Отандық теория ғылымындағы ғылыми еңбектер мен ғылыми әдебиеттер жатады.

Зерттеу нәтижелері. Құқықтану ғылымында құқықтық жауапкершіліктің мәні тар және кең мағынада қарастырылады:

- құқықтық жауапкершілікті тар түсінуді жақтаушылар М.Шаргородский, И.Самощенко, О.Иоффе, Л. Явич, В.Копейчиков, П.Рабинович, В.Котюк, В.Молдован, А.Колодий заңды жауапкершілікті заңсыз мінез-құлықпен, мемлекеттік мәжбүрлеуді, жазаны қолдануды көздейтін құқық бұзушылықпен байланыстырады. Олар заңды жауапкершілік тек бір аспектіден тұрады деп санайды - ретроспективті. Субъектілердің заңды әрекеттері жауапкершілікті түсінуге кірмейді. Бұл ұстаным заңды жауапкершіліктің ретроспективті (теріс) аспектісін анықтайды;

- заңды жауапкершілікті кеңінен түсінуді жақтаушылар (Г.Косолапов, С.Лисенков, В.Марков, М.Матузов, П.Недбайло, Н.Слободчикова, А. Скақун, С. Гусарев, А. Слюсаренко, А. Олейник) оны теріс құбылыстың салдары, мемлекеттің жасалған қылмысқа реакциясы ретінде ғана емес, жағымды құбылыс ретінде қарастырады.

Бүгінгі таңда жалпы құқық теориясы мен салалық заң ғылымдары бойынша көптеген ғалымдар құқықтық жауапкершілікті тек құқық бұзушылықтың салдары ретінде қарастырудан тыс кең мағынада құру идеясын қолдайды[3].

Осыған байланысты М.Строгович заңды жауапкершілік, ең алдымен, адамның өз міндеттеріне жауапты қатынасы, адамның өзіне жүктелген міндеттерді дұрыс орындауы үшін жауапкершілік екенін атап өтті. Ол орындалмаған жағдайда оның теріс мағынасында - мәжбүрлеу, өндіріп алу, жазалау жауапкершілік туындайды. П.Недбайлоның пікірінше, адамда оң жауапкершілік туындайды, ол өз міндеттерін орындауға кіріскен кезде ғана емес, олар орындалмаса да, оларға қарсы әрекет ете бастайды.

Талдау. Заңды жауапкершіліктің процедуралық мәні мен заңдық жауапкершіліктің қолдану негіздері талданды. Бұл ретте көптеген ғалымдар мен заңгерлердің, құқықтанушылардың еңбектері талдап атап көрсетілді.

Құқық бұзушылықты белгілеу, заңдық жауапкершілік шарасын айқындау және оны іске асыру материалдық және процестік құқық нормаларының өзара тығыз іс-қимылында жүзеге асырылады. Құқықтық жауапкершіліктің материалдық нормаларын іске асыру нақты процедуралық реттеуді қажет етеді. Құқықтық мемлекетті қалыптастыру Конституция мен заңдарды іске асыру рәсімін жетілдірумен, әсіресе жария билік органдарының, жеке тұлға мен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылын реттеумен, олардың арасындағы қақтығыстарды шешудегі соттың рөлін арттырумен, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың сот нысандарын дамытумен тығыз байланысты. Қазіргі уақытта заңды жауапкершілікті ретроспективті деп түсінуді көптеген белгілі бір модификациялармен авторлар бөліседі. Жауапкершілік пен құқық бұзушылықтың байланысына қатысты жалпы көзқарас аясында құқық бұзушы үшін заңсыз мінез-құлық салдарының сипаты және оларды құқықтық бағалау, сондай-ақ құқықтың басқа категорияларымен өзара байланысы туралы мәселелер бойынша әртүрлі көзқарастар айтылды және айтылуда. Ретроспективті тұжырымдаманы жақтаушылардың пікірлерін жан-жақты зерттеуді ұсыну параметрлерінде, біз оның негізгі бағыттарын бөліп көрсетеміз.

Ең көп таралған көзқарас-бұл заңды жауапкершілік мемлекеттік мәжбүрлеу нысаны, қоғам мен мемлекеттің құқық бұзушылыққа реакциясы[4].

Мақаланың нормативтік негізін Қазақстан Республикасының Конституциясы, Республиканың конституциялық заңдары, заңдары және басқа да нормативтік құқықтық актілері құрады.

Бүгінгі таңда іс жүргізу нысанын, құқықтық рәсімнің ережелерін, құқықтық процесті талдаусыз құқықтық реттеу тетігінің нақты жағдайын, оның ішінде оның заңды жауапкершілік сияқты элементінің (құралының) әрекетін объективті бағалау мүмкін емес екені анық. Құқықтық демократиялық мемлекетте юрисдикциялық қызметтің сапасын арттыру, оның ішінде іс жүргізу нысанын жетілдірумен, сот процесінің (сот ісін жүргізудің) жаңа түрлерін қалыптастырумен және жетілдірумен байланысты екенін мойындау керек. Егер ұзақ уақыт бойы процессуалдық форма негізінен салалық заң ғылымдары аясында зерттелсе, бүгінде процессуалдық форма туралы идеялар жалпы құқық теориясының пәні ретінде және мемлекет ішкі заң ғылымында берік орныққан деп айтуға болады.

Соңғы жылдары жалпы теориялық және салалық заң ғылымында 1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясының көптеген ережелерін іске асыру қажеттіліктеріне, сот төрелігіне, осы саладағы халықаралық құқықтық актілердің ережелеріне сәйкес адам мен

азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғауға деген назардың артуына байланысты процедуралық формалар, құқықтық процедуралар, сот процестері мәселелерін зерттеуде жаңа өрлеу байқалды. Заңды маңызды қызметтің процедуралық жағын сипаттау үшін процедуралық форманың категориясы жалпылама мәнге ие. Оған элементтер ретінде құқықтық процесс және оның түрлері, юрисдикциялық процесс, оның ішінде сот процесінің (сот ісін жүргізудің) түрлері, процедуралық нормалар мен процедуралық құқықтық қатынастар, құқықтық қызметті жүзеге асырудың процедуралық тәртібі, тиісті рәсімдер, өндірістің нақты түрлері, процедуралық құжаттар кіреді.

Заңдық процесс құқық қолдану процесінің бір түрі болып табылады және заңды жауапкершілікті анықтауға, белгілеуге және іске асыруға бағытталған[5]. Юрисдикциялық процестің тәуелсіз мақсаттары мен міндеттері, объектісі бар. Мұндай процестің объектісі құқық бұзушылық және заңды жауапкершілік туралы істерді жүргізу болып табылады.

Юрисдикциялық процестің негізгі мақсаты - заңды жауапкершіліктің материалдық-құқықтық қатынасын ашу. Егер заңды жауапкершілік іс жүзінде болмаса (мысалы, құқық бұзушылық құрамының болмауына байланысты), онда юрисдикциялық процестің мақсаты осы фактіні анықтау болып табылады. Процедуралық нысан заңды жауапкершілікті анықтау және жүзеге асыру құралы ретінде қызмет етеді. Басқаша айтқанда, процедуралық форманың арқасында құқықтық жауапкершіліктің материалдық құқықтық қатынастары дамып, қозғалады. Бұл процессуалдық форманың негізгі функциясы. Мемлекеттің құзыретті органдары мен лауазымды адамдарының құқық бұзушылықты белгілеуге және заңды жауаптылықты айқындауға және оны іске асыруға бағытталған негізгі іс-әрекеттері процестік нысан негізінде және оның шеңберінде, яғни, іс жүргізу құқығы нормаларын іске асыру негізінде, іс жүргізу құқықтық қатынастары шеңберінде, арнайы процесс, оның ішінде қандай да бір сот процесі барысында жүзеге асырылады.

Қоғамда жауапкершіліктің болуына байланысты ұйымшылдық пен тәртіп қамтамасыз етіледі. Адамның мінез-құлқы екі полярлы сортқа ие болғандықтан (әлеуметтік пайдалы және әлеуметтік зиянды), жауапкершілік екі аспектіде қарастырылады: оң және теріс (проспективті және ретроспективті). Перспективалық (оң) аспектіде жауапкершілік адамның жасаған іс-әрекеттеріне оң көзқарасын сипаттайды. Бұл олардың іс-әрекеттерінің қоғам үшін маңыздылығын түсіну, оларды мүмкіндігінше жақсы, тиімді, тезірек орындауға деген ұмтылыс пен тілек. Бұл оның әлеуметтік рөлін дұрыс жүзеге асыру, әлеуметтік нормаларды орындау, кез-келген тапсырма үшін жауапкершілік. Құқықтық салада оң жауапкершілік әлеуметтік-құқықтық белсенділікпен, құқықтық нұсқамаларды іске асыру кезінде бастамашылық танытумен байланысты. Жауапкершіліктің дәл осы жағы жауапкершілік сезімі (хабардарлығы) туралы немесе адамның жауапкершілікті өзіне алатындығы туралы айтылған

кезде ескеріледі. Осы мағынада жауапкершілік адамның саналы және қабылдаған әлеуметтік қажеттілігі ретінде қарастырылады, оның міндеті-саяси, моральдық, құқықтық.

Заңды жауапкершіліктің бұл белгілері міндетті болып табылады, олардың кем дегенде біреуінің болмауы заңды жауапкершіліктің жоқтығын көрсетеді және оны басқа заңды және заңды емес санаттардан ажыратуға мүмкіндік береді [6]. Сонымен, құқықтық жауапкершілік- бұл құқық бұзушының құқықтық нормалардың санкцияларында Мемлекет алдын-ала белгілеген осы процедуралық тәртіпте жасалған құқық бұзушылық үшін мемлекеттік- құқықтық мәжбүрлеу шараларын орындау міндеті.

Заңды жауапкершілік құқық қолдану органының шешімі негізінде құқық нормаларының нұсқамаларына байланысты ғана туындайды. Құқық бұзушылық заңды жауапкершіліктің нақты негізі болып табылады. Өздеріңіз білетіндей, ол құқық бұзушылықтың құрамын құрайтын әртүрлі белгілердің жиынтығымен сипатталады. Адам оның іс-әрекетінде құрамның барлық элементтері болған кезде ғана жауапқа тартылуы мүмкін. Сендіру, келіспеушілік үшін қудалау тәжірибесі мемлекеттің репрессивті мәнінің көрінісі, ондағы демократия мен өркениеттің жетіспеушілігі болып табылады. Сонымен қатар, объективті тараптың элементі құқық бұзушылық нәтижесінде қоғамдық қатынастардағы зиянды өзгерістерді білдіретін заңсыз әрекеттің әлеуметтік зиянды салдары болып табылады. Заңсыз әрекет пен оның салдары арасындағы себеп-салдарлық байланыс құқық бұзушылықтың объективті жағының үшінші маңызды элементі болып табылады. Бұл байланыс тікелей, объективті болуы керек. Бұл белгілі бір заңсыз әрекеттен объективті, тікелей және әлеуметтік зиянды салдар туындайтынын білдіреді. Құқықтық жауапкершіліктің негізгі және жалпы мақсаты-адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау, қоғамда заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету. Нақты құқық бұзушыға қолданылатын жауапкершілік кінәліні жазалауға бағытталған [7]. Сонымен қатар, мемлекет мемлекеттік мәжбүрлеу шарасын жүзеге асыра отырып, тағы бір мақсатты көздейді – құқық бұзушылықтың алдын алу.

Заңды жауапкершіліктің көрсетілген мақсаттары оның функцияларын анықтайды. Ол құқық бұзушы келтірген зиянға мемлекет атынан Қоғамның реакциясы ретінде әрекет етеді. Біріншіден, бұл құқық бұзушының жазасы, бұл қоғамның өмір сүру жағдайларын бұзудан өзін-өзі қорғау құралы ғана.

Көптеген жағдайларда заңды жауапкершілік шаралары кінәліні ресми түрде жазалауға емес, қоғамның, уәкілетті субъектінің бұзылған мүдделерін қамтамасыз етуге, заңсыз мінез-құлықпен бұзылған қоғамдық қатынастарды қалпына келтіруге бағытталған. Бұл жағдайда заңды жауапкершілік құқықтық қалпына келтіру (өтемақы) функциясын орындайды. Осы мақсаттарға жету үшін құқықтық жауапкершілікті жүзеге асырудың негізгі принциптері, ең алдымен заңдылық пен негізділік қызмет етеді. Мемлекеттің барлық құқық қолдану қызметіне

ортақ осы қағидаттарды нақтылау «заңсыздықта қылмыс та, жаза да жоқ» формуласы, қылмыстың (немесе теріс қылықтың) және жазаның мөлшерлес болуы, процестің жарыспалылығы, жауаптылыққа тартылған адамды қорғау құқығы, айыпталушының кінәсіздігі презумпциясы және адам құқықтары туралы заңдарда, Конституцияда, пактілерде бекітілген басқалар сияқты жауапкершіліктің арнайы қағидаттары болып табылады.

Тек заңсыз әрекет үшін жауапкершілік. Бұл принцип негізінен заң шығарушыға бағытталған және одан объективті қасиеттері бойынша әлеуметтік зиянды, заңның табиғатына, қоғамның құндылықтарына қайшы келетін әрекеттер үшін ғана заңды жауапкершілік шараларын белгілеуді талап етеді[8].

Құқықтық жауапкершіліктен босатудың негізін анықтау мәселелері. Заңды жауапкершіліктен босату және оның басталуын болдырмайтын жағдайлар мемлекет пен құқық теориясы шеңберіндегі тәуелсіз зерттеу нысаны болып табылады. Бұл құқықтық институт адам (заңдарда көзделген белгілі бір себептерге байланысты) заңды жауапкершілікке тартылмайтын жағдайларға байланысты. Заң практикасында жасалған іс — әрекет өзінің қоғамдық пайдалылығына, не кінәсінің болмауына, не «субъектісіз» болуына байланысты формальды белгілері бойынша құқық бұзушылыққа түсетін (зиянды салдарлар болған кезде) мән-жайлар көбінесе заңды түрде танылмайтын мән-жайлар туындайды. Барлық осы жағдайларда біз заңды жауапкершілікті болдырмайтын жағдайлар туралы айтып отырмыз. Мемлекет пен құқық теориясында бұл проблема әлі жеткілікті дамымаған, өйткені дәстүрлі түрде бұл мәселелер салалық заң ғылымдарының саласына жатады. Құқықтың әртүрлі салаларында нақты белгілері мен сипаттамалары бар нақты өмірлік жағдайлар бекітілген.

Заңды жауапкершілік оң мағынада азаматтардың мемлекетпен ерекше байланысын, қарым-қатынасын көрсетеді, оның аясында мемлекет құқық субъектілеріне заңды міндеттер жүктейді және олардың орындалуын, сондай-ақ тыйымдардың сақталуын талап етеді. Мемлекетке объективті түрде тәуелділіктің салдарынан азамат заңдарда көзделген нұсқамаларды орындауға және тыйым салуларды сақтауға міндетті.

Құқықтық мемлекет пен нарықтық қатынастардың негіздерін құру процесі қоғамдық және мемлекеттік өмірдегі құқықтық принциптерді нығайтуға объективті қажеттілік туғызады. Құқықтық шығармашылық рөлін арттыруға бағытталған бағдарламаларды іске асыру заңдылық пен құқықтық тәртіптің бүкіл жүйесін жетілдіруді қамтиды. Бұл жүйенің маңызды компоненттерінің бірі құқықтық жауапкершілік институты болып табылады, өйткені заңдылық, нормативтік иерархия және құқық бұзушылықтар үшін жауапкершіліктің сөзсіздігі құқық тәртібінің ең жоғары құндылықтары болып табылады. Сондықтан құқық реформалары кезінде құқықтық жауапкершілік мәселесі ерекше өзекті болып отыр. Заңды жауапкершілік- бұл әрқашан мемлекеттің мәжбүрлеу күшін қолдану мүмкіндігімен байланысты әлеуметтік

жауапкершіліктің бір түрі. Азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет құруға байланысты мәселелерді тиімді шешу заңнаманы, оның ішінде құқықтық жауапкершіліктің рөлі мен мәнін арттыруға бағытталған заңнаманы жетілдіруді көздейтіні анық. Бұл өз кезегінде әрі қарай ғылыми зерттеулерді және заңды жауапкершілік мәселелерін әзірлеуді қамтиды.

Дәстүрлі (ретроспективті) түсінікте қарастырылған санат өткен үшін жауапкершілікті, заңсыз әрекетті сипаттайды. Құқықтық жауапкершіліктің осы аспектісіне және, тиісінше, оның ғылыми әдебиеттегі тұжырымдамасына жалпы қабылданған көзқарас та дамымаған. Кейбір авторлар өздерінің заңсыз әрекеттері үшін жауап беру (немесе есеп беру) міндетін заңды жауапкершілік деп түсінеді, ал басқалары белгілі бір айыруларға, заңсыз әрекеттің теріс салдарларына ұшырау міндетін түсінеді, ал оны құқық бұзушылық фактісінен емес, құқық қолдану актісін қабылдауға байланысты туындайтын міндет ретінде қарастырады,

төртіншісі жауапкершілік деп санайды. мемлекеттік – мәжбүрлеу шараларын жүзеге асыру (жүктеу),

бесіншісі бұл тұжырымдаманы санкцияны жүзеге асырумен байланыстырады,

алтыншы бөлігі – субъектінің өзінің заңсыз әрекеті үшін есеп беру қабілетімен және мәжбүрлі әсер ету шараларынан өту.

Көп жағдайда құқықтық әдебиеттерде «жауапкершілік» термині құқықтық жауапкершіліктің бір түрін білдіреді. Жалпы теориялық тұрғыдан заңды жауапкершілікке деген көзқарас оны түсінудің әділдігін растайды.

Ғылымда жауапкершілік-бұл белгілі бір фактілер болған кезде туындайтын құқықтық салдардың бір түрі, қоғамдық қатынастарға құқық нормаларының әсер ету нысаны екендігі жалпыға бірдей белгілі.

Құқық нормаларына келетін болсақ, олар қарым-қатынас субъектілеріне белгілі бір құқықтар беру және оларға тиісті міндеттер жүктеу арқылы ғана қоғамдық қатынастарды реттейді (оларға әсер етеді). Құқық нормалары құқықтар мен міндеттердің басталуынан басқа ешқандай салдарды көздемейді. Мұндай міндеттердің бір түрі-ретроспективті заңды жауапкершілік. Нормативтік актілерді талдаудан құқық нормасының құқықтық салдарының бір түрі ретінде жауапкершіліктің басталуы тек заңмен теріс бағаланатын белгілі бір заңды фактілермен (міндеттерді орындамау, тыйымдарды бұзу, субъективті құқықтар) байланысты екендігі туындайды. Жауапкершілік басқа мазмұн міндеттерінен ерекшеленеді-бұл әрқашан өзіне жүктелген субъект үшін ақаулы, жағымсыз, оның құқықтық мәртебесіне нұқсан келтіретін, белгілі бір түрден айырылуға әкелетін міндет.

Заңды жауапкершілікті жауапкершіліктің бір түрі ретінде түсіну белгілі бір тараптарды, жауапкершілік сәттерін көрсететін басқа көзқарастардан бас тартуды білдірмейді. Заңды жауапкершілікті жүктеу кінәлі субъектінің әрекеттері үшін есеп беруді қамтиды. Өз кезегінде

жауапкершілік өзіне жүктелген субъектінің белгілі бір әрекеттерін, сондай-ақ мәжбүрлеу шараларын қолданатын арнайы органдардың әрекеттерін талап етеді. Жауапкершілікті іске асыру, әрине, өзінің психофизикалық және әлеуметтік қасиеттері бойынша мәжбүрлеу шараларына төтеп бере алатын тақырыпты қамтиды. Заңды жауапкершіліктің мағынасы мен мақсаты субъектілердің құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету, қоғамдық тәртіпті сақтау мен қорғау болып табылады. Заңдық жауапкершіліктің міндеттері осыдан туындайды. Біріншіден, құқық бұзушылыққа кінәліні жазалау (жазалау міндеті). Екіншіден, құқықты қалпына келтіру және келтірген зиянды өндіріп алу, ысырапты өтеу (қалпына келтіру міндеті). Үшіншіден, құқықтық санада заңды мінез-құлық мотивтерін қалыптастыру және заңдық жауапқа тартылушы субъектінің де (жеке ескерту), құқық қатынастарының басқа субъектілерінің де (жалпы ескерту) жаңадан құқық бұзушылық жасауының алдын алу. Құқық бұзушылықтардың түрлеріне қарай заңдық жауапкершілік былайша жіктеледі:

- қылмыстық, тек қана қылмыс үшін және қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық атқару заңдарына сәйкес соттың үкімі бойынша ғана қолданылатын ең қатаң түрі;
- әкімшілік, яғни әкімшілік теріс қылық жасағаны үшін, қызмет міндеттерін орындаумен байланысы жоқ түрі;
- азаматтық, шарттық міндеттемелерді бұзудан туындайтын түрі;
- тәртіптік, тәртіптік билігі бар лауазымды адамдардың тәртіптік теріс қылық үшін қолданылатын түрі.

Тәртіптік жауапкершілік ішкі еңбек тәртібінің ережелеріне сәйкес, бағыныштылық тәртібімен, кейбір салаларда қолданылатын тәртіптік жарғылар мен ережелерге сәйкес пайда болуы мүмкін;

- материалдық, еңбек міндеттерін орындау кезінде ұйымға келтірген залал үшін болатын түрі.

Нәтижелері: Заңды жауапкершіліктің әр түрінің өзіне тән мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары бар. Оларды мемлекеттік мәжбүрлеудің басқа шараларымен шатастырмаған жөн, ал оларға: құқық бұзушыны жауапқа тартпай-ақ, бұзылған құқықты қалпына келтіру үшін қолданылатын қорғау шаралары (алименттерді мәжбүрлеп өндіріп алу); құқық бұзушылықтың алдын алу мақсатында, яғни ол жасалғанға немесе аяқталғанға дейін формальды түрде және демек, жаза ретінде емес, сақтық ретінде қолданылатын тыю шаралары (кетпеуі туралы тілхат, ұстау); мәжбүрлеп алдын алу сипатындағы шаралар (карантин, дүлей зілзалалар немесе бұқаралық шаралар жағдайларында жүріп-тұру еркіндігін шектеу), қоғамға қауіпті әрекеттер жасағаны үшін кәмелетке толмағандарға тәрбиелік ықпал жасаудың мәжбүрлеу шаралары немесе медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары (ақыл-есі кемістерге, маскүнемдер мен нашақорларға, жезөкшелерге және онымен айналасындағылар үшін ерекше қауіпті аурулар

жұқтырғандарға); меншік иесінің мүлкін оның құнын тең етіп өтіп, мемлекеттік мұқтаждар үшін мәжбүрлеп иеліктен айыру ретіндегі реквизициялау жатады. Сонымен заңды жауапкершілік мемлекеттік мәжбүрлеумен байланысты. Бірақ заңды жауапкершілікті тек мемлекеттік жауапкершілікпен теңестіруге болмайды.

Қорытынды. Жауапкершілік ұғымы бұрыннан белгілі заңды категорияларды біріктіреді. Заңды жауапкершілікті жүзеге асырудың ерікті нысаны «міндет», «заңды мінез-құлық», «көтермелеу», «жауапкершілікті сезіну», «міндеттерге ерікті көзқарас» ұғымдарында жойылмайды. Біріншіден, заңды міндет-тиісті немесе талап етілетін мінез-құлықтың түрі мен өлшемі. Міндеттің негізі заңды түрде бекітілген қажеттілік болып табылады. Бір міндет барлық жауапкершілікті тұтастай сипаттай алмайды. Ол өзінің негізінсіз өмір сүре алмайды — құқықтық норма, бірақ құқықтық норма оны толығымен бұзбайды және ерікті жауапкершілік ұғымын сарқылмайды. Өз статикасында, болашақ моделі түрінде тиісті түрде (заңды түрде) әрекет ету міндеті жауапты мінез-құлық пен заңды жауапкершілікті сипаттайды, бірақ оларға қатысты болмайды".

Құқықтық норманың өзі заңды жауапкершіліктің негізі болып табылады. Екіншіден, заңды міндет, барлық құқықтар сияқты, ең алдымен саналы және ерікті мінез-құлыққа арналған. Адамның іс-әрекетін жауапты немесе құқық бұзушы ретінде бағалау үшін оған жауапкершілік пен ерікті көзқарас туралы білу қажет. Бұл хабардарлық оң психикалық көзқарас арқылы көрінеді, бірақ оған азайтылмайды, өйткені оң көзқарас нақты заңды мінез-құлықта анықталуы керек. Міндет, жауапкершілік, позитивті психикалық көзқарас сезімі-жауапкершіліктің өзі емес, бұл заңды және жауапты мінез-құлықтың субъективті жағы. Субъективті жағы объективті негізсіз, заңды жауапкершіліктің статикалық көрінісінсіз мүмкін емес. Заңды жауапкершілік міндеттермен бірдей емес, өйткені бұл міндет саналы, ерікті заңды мінез — құлықта-жауапкершіліктің сыртқы көрінісінде жүзеге асырылады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Оспанов К.И. Основы права: Учебник для вузов. М.: Юрист.2007 – с. 95.
- 2.Табанов С.А. Салыстырмалы құқықтану негіздері. Тәжірибелік оқу құралы. Нұр пресс, 2003.–85.
- 3.Булгакова Д.А. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. – Алматы: Жеті Жарғы. 2015. – 176 бет.
- 4.Липинский Д.А. Формы реализации юридической ответственности // Закон и время, 2008, №9. С. 17-19.
- 5.Витрук, Н.В. Общая теория юридической ответственности / Н.В. Витрук. - М.: Инфра-М, Норма, 2017. - 569 с.

6. Шавалеев, Михаил О неотвратимости юридической ответственности в России / Михаил Шавалеев. - М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2017. - 180 с.
7. Global Corruption Report: Education, Transparency International. New York, 2013. – 448 с.
8. Липинский Д.А. Юридическая ответственность как институт права // Юрист. 2013. № 12. С. 3 - 7.

Referances

1. Ospanov K.I. (2007). Osnovi prava [Fundamentals of law] [Textbook for universities]. M.: Lawyer. - p. 95. [in Russian].
2. Tabanov S.A. (2003). Salystyrmaly kukyktanu negizderi. [Fundamentals of comparative lawmaking] [Tazhiribelik oku kuraly]. Nur Press: -85p. [in Kazakh].
3. Bulgakova D.A. (2015). Memleket zhane kuk theorysy [Theory of state and law] [Okulyk]. Almaty: Zheti Zhargy. -87p [in Kazakh].
4. Lipinsky D.A. (2008). Forma realizatsii yuridicheskoi otvetstvennosti [Forms of implementation of legal responsibility] [Law and time] №. 9. pp. 17-19. [in Russian]
5. Vitruk, N.V. (2017). Obshaya teoriya yuridicheskoi otvetstvennosti [General theory of legal responsibility] - M.: Infra-M, Norm, - 569 p. [in Russian]
6. Shavaleev, Mikhail. (2017). O neotvaratimosti yuridicheskoi otvetstvennosti v Rossii [On the inevitability of legal responsibility in Russia] [Mikhail Shavaleev]. - M.: LAP Lambert Academic Publishing, - 180 p. [in Russian]
7. Global Corruption Report: (2017). Education, Transparency International. New York, - 448 p. [in Russian]
8. Lipinsky D.A. (2013). Uridisheskaya otvetstvennost kak institut prava. [Legal responsibility as an institute of law]. Lawyer. № 12. pp. 3-7. [in Russian]

ПРОЦЕССУАЛЬНАЯ ФОРМА ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Е.И. ИСИБАЕВА

Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актөбе, Казахстан

e-mail: isibaeva.liza@mail.ru

Аннотация: В статье предпринята попытка переосмыслить теоретические и практические аспекты отрицательной ответственности, связав ее с юридической ответственностью. Юридическая ответственность-это форма социальной ответственности, поэтому, оценивая поведение субъекта через призму его социальной значимости, можно признать его как социально вредным, так и общественно полезным. Исходя из этого, в правовых исследованиях сформировался подход к пониманию юридической ответственности как позитивной, заключающийся в выполнении субъектом правовых требований, выраженных в правомерном поведении. Следует исходить из того, что юридическая ответственность является неотъемлемым элементом системы права, органично включена в систему социального и правового регулирования, направлена на обеспечение правомерного поведения людей, коллективных структур и государств, и для выполнения этой основной цели она снабжена средствами государственного принуждения. Приведен перечень отличительных признаков юридической ответственности, которые сопоставляются с характерными признаками положительной ответственности. Указывает на отсутствие теоретических оснований для признания ретроспективной (отрицательной) ответственности как правовой категории и отнесения ее к юридической ответственности. Выявлены теоретические, практические особенности и факторы правовой структуры общества, объясняющие важнейшие аспекты правовой ответственности и правовых санкций.

Ключевые слова: право, ответственность, право, аксиома, право, правовое государство, наука.

PROCEDURAL FORM OF LEGAL LIABILITY

E. I. ISIBAYEVA

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

e-mail: isibaeva.liza@mail.ru

Abstract. The article attempts to rethink the theoretical and practical aspects of negative liability, linking it with legal liability. Legal responsibility is a form of social responsibility, therefore, assessing the behavior of a subject through the prism of its social significance, it can be recognized as both socially harmful and socially useful. Based on this, legal research has developed an approach to understanding legal responsibility as positive, consisting in the fulfillment by the subject of legal requirements expressed in lawful behavior. It should be assumed that legal responsibility is an integral element of the legal system, is organically included in the system of social and legal regulation, is aimed at ensuring the lawful behavior of people, collective structures and states, and to fulfill this main goal it is equipped with means of state coercion. The list of distinctive features of legal liability is given, which are compared with the characteristic features of positive liability. Indicates the absence of theoretical grounds for recognizing retrospective (negative) liability as a legal category and attributing it to legal liability. The theoretical, practical features and factors of the legal structure of society are revealed, explaining the most important aspects of legal responsibility and legal sanctions.

Key words: law, responsibility, law, axiom, law, legal state, science.

GTAMP 10.17.21

ЗАҢДЫ ТҮЛҒАЛАРҒА ЖАУАПКЕРШІЛІК БЕЛГІЛЕУ: «ҚАРСЫ» ЖӘНЕ «ҚОЛДАУШЫ» КӨЗҚАРАС

Е.И. ИСИБАЕВА [0000-0001-6727-2201]

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

e-mail: isibaeva.liza@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада заңды тұлғаларға құқықтық жауапкершілік белгілеудің қарсы және қолдаушылық көзқарастары туралы айтылған. Мемлекетіміздің қылмыстық заңнамасында заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылық институтының болмауы, бұл проблема біздің елімізде жоқ, тек шетелдік заң шығарушыға ғана тән дегенді білдірмейді. Себебі, ҚР Қылмыстық кодексі жобасының бірінде біздің елде де заңды тұлғаға жаза қолдану туралы ұсыныс енгізілген-тін. Алайда, біздің елімізде заңды тұлға жасайтын іс-әрекеттері үшін заңды жауаптылықта болу керек дегенде заң шығарушылар әлі күнге дейін бір пікірге келе алмауда. Заңдық жауапкершілік құқық жүйесінің ажырамас элементі болып табылатындығын, әлеуметтік және құқықтық реттеу жүйесіне органикалық түрде қосылғанын, адамдардың, ұжымдық құрылымдар мен мемлекеттердің заңды мінез-құлқын қамтамасыз етуге бағытталғанын және осы негізгі мақсатты орындау үшін ол мемлекеттік мәжбүрлеу құралдарымен жабдықталғанын негізге алған жөн. Жоғарыда айтылғандардан заңды тұлғаларды қылмыстық жауаптылыққа тарту біздің елімізде өте даулы және күрделі мәселе екенін аңғаруға болады. Бұл аталмыш институтты енгізуді барлық дамыған елдер мойындап, заңды тұлғаны қылмыстық құқық субъектісі ретінде тану дұрыс қана емес, оны қылмыстың субъектісі ретінде тану қажеттілігі де – бұл келе жатқан уақыттың суранысын, дамушы қоғамның мүддесі үшін жасалуы керек жәйт екендігін мойындауымыз қажет.

Түйін сөздер: заңды тұлға, қылмыстық жауаптылық, кінә, жеке тұлға, субъекті, азаматтық –құқықтық, жауапкершілік.

Кіріспе. Заңды жауапкершілік – бұл әлеуметтік жауапкершіліктің бір түрі, сондықтан субъектінің мінез-құлқын оның әлеуметтік маңыздылығы призмасы арқылы бағалай отырып, оны әлеуметтік зиянды да, әлеуметтік пайдалы да деп тануға болады. Осыған сүйене отырып, құқықтық зерттеулерде құқықтық жауапкершілікті позитивті деп түсінуге көзқарас қалыптасты, ол субъектінің заңды мінез-құлықта көрсетілген құқықтық талаптарды орындауынан тұрады. Позитивті жауапкершілік проспективті, яғни, болашақ мінез-құлық үшін жауапкершілік ретінде, оның нәтижесі субъектілердің заңды мінез-құлқында көрінеді. Ғылыми ортада қарсылық тудырмайтын дәстүрлі-бұл заңды жауапкершілікті мемлекеттің ретроспективті сипаттағы субъектінің заңсыз мінез-құлқына теріс реакциясы ретінде анықтау, өйткені ол қазірдің өзінде жасалған құқық бұзушылық үшін пайда болады. Позитивті құқықтық жауапкершілік тұжырымдамасының қарсыластары жауапкершілікті тек ретроспективті деп қарау керек деп санайды, өйткені заңды жауапкершілік, ол пайда болғаннан бастап, әрқашан өткенге, заңсыз әрекет үшін жауапкершілік болды. Ғылыми

пікірлер де, практиканың мүдделері де құқық бұзушылықтың салдары ретінде заңды жауапкершілікке көзқарасты қайта қарауға негіз бермейді. Позитивті құқықтық жауапкершіліктің болуын жақтаушылардың пікірінше, "заңды мінез-құлықтағы құқық субъектілерінің жауапкершілігін мойындау және ғылыми айналымға оң жауапкершілік санатын енгізу жауапкершілік теориясын байытады". Оң құқықтық жауапкершіліктің ғылыми тұжырымдамасы өткен ғасырдың 50-60-шы жылдарында отандық заңгерлердің даму объектісі болды. Заңдық жауапкершілік құқық жүйесінің ажырамас элементі болып табылатындығын, әлеуметтік және құқықтық реттеу жүйесіне органикалық түрде қосылғанын, адамдардың, ұжымдық құрылымдар мен мемлекеттердің заңды мінез-құлқын қамтамасыз етуге бағытталғанын және осы негізгі мақсатты орындау үшін ол мемлекеттік мәжбүрлеу құралдарымен жабдықталғанын негізге алған жөн. Сонымен қатар, мәжбүрлеу құқық субъектісінің мінез - құлқын ынталандырудың жалғыз факторынан алыс екені анық-мұнда өзара әрекеттесетін сыртқы және ішкі реттеушілердің күрделі әлемі жұмыс істейді

Әдістері: Заң ғылымы оның ішінде азаматтық құқық, азаматтық іс жүргізу қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу салалары заңды тұлғаларды қылмыстық жауаптылыққа тарта отырып біз оны бір немесе бірнеше нақты жеке адамдардың – басшылардың әрекеті үшін қылмыстық жауапқа тартылады. Жеке тұлға да, заңды тұлға да абстракция, ал, құқық (азматтық, қылмыстық) осы тұлғаның құрылуына жәрдемдесетін қалып деген тұрғыдан қарасақ әлеуметтік пен нарықтық экономика жағдайында заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылықтан тыс қалуы бәрінен бұрын қылмыстық заңның кемшілігі екендігін мойындағанымыз абзал. Бұл мақаланың теориялық әдіснамалық негіздерін формальды заңды әдіс негізінде заң түсініктерін, олардың белгілерін құқықтық жағынан зерттеудің жалпы ғылыми әдістерінің жиынтығымен қа анықтауға құқықтық ережелердің мазмұнын түсіндіруге және талдауға тән теориялық заңдылықтарды негіздеп құрайды. Қарастырылып отырған мәселенің деректік базасын құқықтық нормативті актілер мен осы тақырып төңірегінде басып шығарылған Отандық теория ғылымындағы ғылыми еңбектер мен ғылыми әдебиеттер жатады.

Құқықтық жауапкершілік ұғымы заңда бар және нақты мазмұны бар. Заңды міндеттер орындалуы керек және олар көбінесе оларға саналы түрде қарау арқылы, ал кейбір жағдайларда мәжбүрлеу арқылы орындалады. Бұл аксиомалық ережелер ұзақ уақыт бойы әртүрлі нұсқаларда ғылыми және танымал әдебиеттерде көрініс тапқан.

Жауапкершілік ұғымы бұрыннан белгілі заңды категорияларды біріктіреді. Заңды жауапкершілікті жүзеге асырудың ерікті нысаны «міндет», «заңды мінез-құлық», «көтермелеу», «жауапкершілікті сезіну», «міндеттерге ерікті көзқарас» ұғымдарында жойылмайды. Біріншіден, заңды міндет-тиісті немесе талап етілетін мінез-құлықтың түрі мен

өлшемі. Міндеттің негізі заңды түрде бекітілген қажеттілік болып табылады. Бір міндет барлық жауапкершілікті тұтастай сипаттай алмайды. Ол өзінің негізінсіз өмір сүре алмайды – құқықтық норма, бірақ құқықтық норма оны толығымен бұзбайды және ерікті жауапкершілік ұғымын сарқылмайды. Өз статикасында, болашақ моделі түрінде тиісті түрде (заңды түрде) әрекет ету міндеті жауапты мінез-құлық пен заңды жауапкершілікті сипаттайды, бірақ оларға қатысты болмайды.

Құқықтық норманың өзі заңды жауапкершіліктің негізі болып табылады. Екіншіден, заңды міндет, барлық құқықтар сияқты, ең алдымен саналы және ерікті мінез-құлыққа арналған. Адамның іс-әрекетін жауапты немесе құқық бұзушы ретінде бағалау үшін оған жауапкершілік пен ерікті көзқарас туралы білу қажет. Бұл хабардарлық оң психикалық көзқарас арқылы көрінеді, бірақ оған азайтылмайды, өйткені оң көзқарас нақты заңды мінез-құлықта анықталуы керек. Міндет, жауапкершілік, позитивті психикалық көзқарас сезімі-жауапкершіліктің өзі емес, бұл заңды және жауапты мінез-құлықтың субъективті жағы. «Субъективті жағы объективті негізсіз, заңды жауапкершіліктің статикалық көрінісінсіз мүмкін емес. Заңды жауапкершілік міндеттермен бірдей емес, өйткені бұл міндет саналы, ерікті заңды мінез – құлықта-жауапкершіліктің сыртқы көрінісінде жүзеге асырылады»[1]. Ерікті жауапкершілік динамикасы заңды міндет іске асырылған сәттен басталады.

Жауапты субъект қатысушысы болып табылатын құқықтық қатынастар құқықтық норма негізінде пайда болады және жұмыс істейді. Заңды мінез-құлық реттеуші құқықтық қатынастар аясында жүзеге асырылады. Кез-келген құқықтық қатынастардағыдай, субъектінің міндеттері сөзсіз тиісті заңмен бірге жүреді. Оң заңды жауапкершілік мемлекеттік-мәжбүрлеу сипатынан айырылған. Позитивті жауапкершілікті жақтаушы Н.И.Матузов атап өткендей, «позитивті жауапкершілік, жағымсыздан айырмашылығы, уақытша емес және мәжбүрлі емес, бірақ адамның қазіргі және болашақтағы мінез-құлқы үшін, өзінің заңды міндеттері мен азаматтық борышын дұрыс орындағаны үшін тұрақты, ерікті және терең саналы жауапкершілігі»[1].

Позитивті жауапкершілікті орындауға мемлекеттік мәжбүрлеу механизмін қолдану мүмкіндігі толығымен қабылданбайды, өйткені адамның заңды мінез-құлқымен оны мемлекеттік мәжбүрлеуге ұшырату мүмкін емес.

Құқықтың жария салаларындағы (қылмыстық, әкімшілік) заңдық жауапкершілік субъектінің мінез-құлқы мемлекеттің еркіне сыртқы жағынан бағынған кезде ғана іске асырылуы мүмкін, бұл оның азаматтық құқықта ерікті түрде (залалды ерікті түрде өтеу, тұрақсыздық айыбын төлеу) іске асырылуын жоққа шығармайды. Ерікті іске асыру азаматтық-құқықтық жауапкершілікті негізгі біліктілік белгісі - мемлекеттік мәжбүрлеу мүмкіндігінің құқықтық жауапкершілігінің бір түрі ретінде айырмайды, өйткені мәжбүрлеудің

мақсаты «құқықтық жүйеде туындайтын ауытқуларды жою, оны заңсыз жағдайда қалыпты жағдайға келтіру, заңдылықты бұзатын адамдарға әсер ету» болып табылады» [2]. Осылайша, мемлекеттік мәжбүрлеуді қолдану мүмкіндігі заңды жауапкершіліктің міндетті белгісі болып табылады және одан айырылған жауапкершілік заңды деп таныла алмайды[3].

Заңды жауапкершілік құқық бұзушылыққа жауап ретінде туындайды және оның орындалуы заң нормаларын қолдануға негізделген. Н.И.Матузов позитивті жауапкершілік жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің элементтерінің бірі деп санайды және мұндай мәртебенің болуы адамның өз міндеттерін тиісті түрде орындау қажеттілігін талап етеді.

Жеке тұлғаның құқықтық мәртебесі-мемлекеттегі тұлғалардың заңды түрде бекітілген ережесі. Ол құқық бұзушылық үшін субъектінің жауапкершілігін белгілейтін құқық нормаларымен анықталады, бірақ ішкі нормативтік бекіту құқығында оң жауапкершілік болмайды.

Оң жауапкершіліктің пайда болуы арнайы мемлекеттік-құқықтық мәртебеге ие болу фактісімен байланысты. Арнайы мәртебеге ие болу субъектіге тиісті нормативтік құқықтық актімен арнайы құзыреттің (өкілеттіктердің) жүктелуін білдіреді, бұл оған және арнайы қызметтік міндеттердің жүктелуіне байланысты. Ұсынылған тәсілмен оң жауапкершілік өз іс-әрекетінде таңдалады және тек арнайы мәртебесі бар арнайы уәкілетті субъектілерге ғана қолданылады, алайда заңды жауапкершілікті қолдану адамның арнайы мәртебесінің болуына немесе болмауына байланысты және барлығының заң алдындағы теңдігі принципіне қайшы келмейді.

Айта кету керек, оң жауапкершіліктің көрінісі ретінде заңды мінез-құлықты кез-келген құқық субъектілері өздерінің әлеуметтік мәртебесі мен кәсіби ерекшеліктеріне қарамастан жүзеге асырады.

Бастапқы ұстанымды позитивті жауапкершіліктің тағы бір жақтаушысы А.С.Бондарев қолдайды, оның пікірінше, «құқықтық жауапкершілік» - бұл құқық субъектісінің құқықтық қасиеті (сапасы), ол өзінің мәртебелік құқықтық міндеттерін білуінде, құқықтық өмір процесінде олардың нақты пайда болу сәтін тану қабілетінде, өз құндылықтары мен әлеуметтік мүдделерін түсіну, оң эмоционалды-сенсорлық бағалау және олардың заңды мінез-құлқында ерікті түрде жүзеге асырылуы.

Құқық субъектісінің жоғалуымен оның заңды жауапкершілігі де жоғалады. Заңды тұлға заңды меншік, тұлғаның сапасы ретінде қарастырылады және оның құқықтық қатынастарға қатысуының алғышарттарының бірі болып табылады[4]. Теориялық тұрғыдан критерийлер нақты анықталмайды, оң жауапкершіліктің ықпалына түсетін субъектілерді анықтауға мүмкіндік беретін ережелер көзделуге тиіс. А.С.Бондаревтің пікірінше, заңды оң жауапкершілік белгілі бір міндет болып табылады.

Осыған байланысты кез-келген құқықтық міндеттердің пайда болуы адамның қоғамдағы әлеуметтік мәртебесіне емес, құқықтық норманың болуына, заңды фактілердің басталуына және құқықтық қатынастарға енуіне байланысты екенін атап өткен жөн[5].

С.А.Носковтың көзқарасы бойынша оң құқықтық жауапкершіліктің дамуы заң нормасындағы ережелерді түсінумен байланысты, бұл субъектінің заңды мінез-құлқына әкеледі. Мұндай ұстаным келесі негіздер бойынша сенімсіз болып көрінеді:

біріншіден, құқықтық рецепттердің мағынасын түсіну үшін адам белгілі бір жасқа, психикалық даму деңгейіне және, әдетте, арнайы білімге ие болуы керек, сондықтан оң жауапкершілік құқықтық мағынасын түсіне алғандарға ғана қолданылады;

екіншіден, практикалық тұрғыдан алғанда, субъектінің заңды мінез-құлқының негізін құрайтын нақты себептерді анықтау және мұндай мінез-құлықты тек оң жауапкершілікті жүзеге асырудың салдарына негізсіз жатқызу қиын.

Сонымен қатар, заңды мінез-құлық құқықтық нормалардың мағынасын түсінбеу және заңды сақтауға деген қалыптасқан сенімділік нәтижесі болып табылатын жағдайды жоққа шығаруға болмайды, бірақ ерекше жағдайлардың жиынтығы, ішкі борыш сезімі, біреумен қарым-қатынасты бұзғысы келмеуі.

Жоғарыда айтылғандардан заңды мінез-құлық әрқашан субъектінің құқықтық нормалардың мағынасын түсінуінің нәтижесі емес, оның қалауы немесе заңның әрпіне сәйкес қатаң әрекет ету қажеттілігі туралы хабардар болуы мүмкін деп қорытынды жасауға болады.

Заңды мінез-құлық дегеніміз-әртүрлі әлеуметтік, экономикалық, саяси, құқықтық құралдардың (оның ішінде теріс құқықтық жауапкершіліктің басталу қаупі), сондай-ақ сыртқы (объективті) және ішкі (субъективті) сипаттағы факторлардың нәтижесі, бұл бізді заңды мінез-құлықты субъектінің оң заңды жауапкершілік көтеруінің ерекше салдары деп тану мүмкіндігінен айырады.

Кез-келген заңды жауапкершілікті қолдану субъектінің оның ықпал ету шараларын қабылдауын білдіреді. Құқықтық ынталандыру-бұл заңды жауапкершілік емес, құқық субъектісінің оң мінез-құлқын заңды мақұлдау шарасы. Құқықтық жауапкершілік шарасы әрдайым құқық бұзушы үшін жағымсыз салдарларды тудырады, ал құқықтық ынталандыру қолайлы, оң нәтижелердің басталуын білдіреді[6].

Заңды ынталандыру-бұл адамның оң мінез-құлқының салдары, бірақ жауапкершілік шарасы емес, бірақ мұндай көтермелеу субъектіні заңды мінез-құлыққа итермелейтінін жоққа шығаруға болмайды, осылайша белгілі бір дәрежеде оның құқық бұзушылыққа жол бермейді.

Зерттеу нәтижелері. Құқық нормасы мен оң жауапкершіліктің өзара байланысын аша отырып, А.С. Бондарев «құқық субъектісінің оң құқықтық міндеті құқықтың реттеушілік нормасымен белгіленеді, оның мазмұнын ол таниды, түсінеді, оның талаптарын эмоционалды

түрде оң қабылдайды, нәтижесінде оларды өзінің заңды мінез-құлқында ерікті түрде жүзеге асырады» деп атап өтті.

Құқықтық құбылыс ретінде жауапкершілік құқықтық қатынастармен байланысты, оның аясында ол жүзеге асырылады және құқықтық қатынастардан тыс өмір сүре алмайды. Д.А. Липинский және Р.А. Хачатуров позитивті құқықтық жауапкершілік оның нормативті және жалпыға бірдей міндеттілігін анықтайтын құқықтық нормаларға негізделген, мемлекеттік сенімділікпен, көтермелеумен немесе мәжбүрлеумен қамтамасыз етілген, реттеуші құқықтық қатынастарда жүзеге асырылады деп санайды.

Айтылған ұстаным кейбір сын - ескертпелерді талап етеді. Реттеуші және қорғаныс қатынастарының мазмұны мен мақсаты әртүрлі, ал заңды жауапкершілік тек қана қорғаныс қатынастарында мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолдана отырып қамтамасыз етілуі және жүзеге асырылуы мүмкін.

Бір қарағанда, бұл қарама-қайшылықтар А.П.Чирковтың пікірінше, ретроспективті жауапкершілік бірдей оң жауапкершілік болып табылады, бірақ тек мәжбүрлеу жағдайында бұл бірдей міндет, бірақ мәжбүрлеу. Бірақ қоғамдық қатынастардың субъектілері құқықтық ережелердің талаптарына сәйкес оларды оң жауапкершілікке әсер етпестен сақтауға міндетті, әйтпесе олар заңды жауапкершілікке тартылады.

Ұсынылған тәсілмен оң және теріс жауапкершіліктің шекаралары бұлдыр болады, өйткені мәжбүрлеу-кез-келген жауапкершіліктің сапасы, ал заңды мінез-құлық ерікті түрде орындалады, бұл мәжбүрлеуді болдырмайды[7].

В. М. Лазарев оң жауапкершілік реттеуші емес, жалпы қорғау құқықтық қатынастарында жүзеге асырылады деп санайды және оны іске асырудың басталуы тиісті құқықтық нормалардың гипотезаларында қарастырылған өмірлік жағдайлардың басталу сәті болып табылады.

Осылайша, оң жауапкершілікті жақтаушылар қорғаныс қатынастары олардың түріне байланысты екі түрдегі - оң және теріс жауапкершіліктің басталуына әкеледі деп санайды.

Мұнда бірнеше түсініктеме беру керек. Құқықтық қатынастар құқық нормаларын қолданғаннан кейін ғана болады, құқықтық қатынастардан тыс ешқандай құқықтық реттеу мүмкін емес. Құқық нормасын қабылдауды құқықтық қатынастардың пайда болуына себеп болатын заңды факт деп тануға болмайды. Норманы қабылдау құзыретті орган белгілеудің нормативтік алғышарты ғана болып табылады.

Талдау: Заңды жауапкершілік мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолдана отырып, жәбірленуші мен құқық бұзушы арасындағы құқықтық байланыстың оң жауапкершілігін жақтаушылар атап өткендей, тек қорғау құқықтық қатынастарында ғана қамтамасыз етілуі

және жүзеге асырылуы мүмкін. Тиісті заңды факт болмаса, заңнан құқықтар да, міндеттер де туындауы мүмкін емес.

Заң шығарушының жауапкершілік туралы нормаларды қолдануы болмаған кезде оларды белгілеуі құқықтық қатынастардың туындауын талап етпейтін құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуге құқықтық ықпал (превентивті) көрсетеді. Құқық бұзушылықсыз жауапкершілік туралы нормалар қандай да бір қатынастарды тікелей реттей алмайды, олардың құқық бұзушылықтардың алдын алу үшін алдын-ала мәні бар.

Осы ұсынған жауапкершілікті құқықтық қатынастар теориясына экстраполяциялау жалпы құқықтық қатынастар заң ғылымының жалпыға бірдей танылған ережелеріне сәйкес келуі керек дегенді білдіреді, оған сәйкес кез келген құқықтық қатынас субъект құрамы мен мазмұнымен сипатталады.

Осы тәсілге байланысты пайда болған жалпы құқықтық қатынастар екеуінде де болмайды, өйткені жалпы құқықтық қатынастардың субъектілері дерексіз және олар кез-келген адам бола алады. Мұндай құқықтық қатынастар субъектілерінің құқықтары мен міндеттері нақтыланбаған және оның мазмұны кез келген жауапкершіліктің жалпы сипаттамасымен ғана ұсынылған-оның пайда болуының салдары.

Оң заңды жауапкершілікті жақтаушылар оны қоғамдық мүдделерді сақтау қажеттілігінен туындаған адамның әлеуметтік міндеттерін дұрыс белсенді және саналы түрде орындауы ретінде қарастырады. Жауапкершіліктің өзі жеке тұлғаны бағалаудың өлшемі болып табылады және ол қоғамда қабылданған моральдық-құқықтық қатынастарға бағыну арқылы заңды түрде әрекет ету қажеттілігін түсінуден тұрады.

Бұл тәсілмен оң жауапкершілік туралы емес, қоғамдағы құқықтық құбылыстарға көзқарасты білдіретін, құқықтық сананы қалыптастыратын құқықтық көзқарастар, идеялар, моральдық нұсқаулықтар, идеялар мен нанымдардың арнайы жүйесі туралы айту орынды.

Ғылыми басылымдардың беттерінде құқықтық жауапкершіліктің басталуымен оң және теріс жауапкершілікті біріктіру қажеттілігі туралы пікір айтылды.

Әдіснамалық тұрғыдан алғанда, теріс және оң жауапкершілікті заңды жауапкершіліктің басталуымен біріктіру негізсіз болып көрінеді. Құқықтық жауапкершіліктің құрамдас бөлігі ретінде оң жауапкершіліктің бар екенін мойындау заңның барлық құқықтық белгілері оң болуы керек дегенді білдіреді. Оң жауапкершілік оны заңды жауапкершілік құрылымына қосуға мүмкіндік беретін қажетті құқықтық қасиеттерге ие емес. Құқықтық сананың оң жауапкершілігін мойындау заңды (оң жауапкершілік) және заңсыз (теріс жауапкершілік) әрекет ететін субъект заңды жауапкершіліктің ықпалында болатындығын білдіреді. Құқықтық жауапкершілік генетикалық байланысы жоқ және бір категориялық аппаратқа жатпайтын екі антагонистік элементті қамтуы мүмкін емес.

Сонымен, заңды сақтау қажеттілігі оң жауапкершіліктің болуынан туындайтын міндет емес, кез-келген құқық субъектісіне бағытталған құқық жүйесінің жалпы хабарламасы. Құқықтық нормаларды сақтау қажеттілігін «оң жауапкершілік» еңбегінің қатарына жатқызу негізсіз, өйткені заңды мінез-құлық құқықтық, саяси, идеологиялық, ұйымдастырушылық сипаттағы құралдарды қолдану нәтижесі болып табылады және ол қоғамдағы құқықтық мәдениеттің деңгейін көрсетеді, құқықтық кепілдіктермен және құқықтық қорғау құралдарымен қамтамасыз етіледі, қолайлы экономикалық жағдайлар жасалады, әлеуметтік институттардың дамуы мен нығаюы ынталандырылады.

«Оң жауапкершілікті» жауапкершілікпен қарау, парыздың санасы, адамның өз іс-әрекетінің мәні мен мағынасын түсінуі ретінде философиялық түсінуге тартылатын сияқты. Позитивті жауапкершілік заңды мағынада жауапкершілік емес, жеке адамның мінез-құлқының негізін құрайтын моральдық нұсқаулықтардың белгілі бір жиынтығының көрінісі, басқаша айтқанда, заңды мінез-құлықтың ішкі реттеушісі. Заңды жауапкершіліктің оң жауапкершілігін мойындау үшін оны құқықтық құбылыс ретінде сипаттайтын белгілер болуы керек. Оң жауапкершілік кез-келген заңды жауапкершілік сияқты мемлекеттік мәжбүрлеуге емес, заңды, әлеуметтік пайдалы мінез-құлық қажеттілігіне деген ішкі сенімге негізделген. Бұл жеке тұлғаның қоғамның әлеуметтік пайдалы қажеттіліктеріне ерікті түрде жауап беруінің нәтижесі және құқықтық ықпал ету жазықтығынан тыс жатыр.

Нәтижелері: Заңды жауапкершілік заңда белгіленген жас-ерік өлшемдеріне сәйкес келетін субъектілерге жүгінсе, яғни, адресатқа ие және нақты адамға қатысты қолданылады, онда оң жауапкершілік шексіз және барлығына және әрқайсысына созылады, бұл оған тартылған субъектіні жекелендіру сияқты жауапкершілік сапасына қайшы келеді. Онсыз жауапкершілікті жүзеге асыру мүмкін емес құқық қолдану нақты құқықтық қатынастар аясында, мемлекет белгілеген іс жүргізу нысандарында жүзеге асырылады, дербестендірілген құқық қолдану актісі шығарылады, бұл да оң жауапкершілікке тән емес.

Заңды жауапкершілік қатаң әсер ету мерзіміне, пайда болу мен тоқтатудың заңды анықталған сәттеріне ие. Оң жауапкершілік құқық нормасын қабылдаған сәттен бастап туындайды және құқық бұзушылық жасалғанға дейін, заң күші жоғалғанға дейін немесе субъект қайтыс болғанға дейін қолданылады.

Егер заңды жауапкершіліктің пайда болуы әрқашан заң тұрғысынан қатал мінез-құлыққа жауап береді. Позитивті жауапкершілік заңды мағынада жауапкершілік емес, жеке адамның мінез-құлқына негізделген моральдық нұсқаулықтардың белгілі бір жиынтығының көрінісі болып табылады.

Адамның ерікті әрекеттерімен байланысты оң жауапкершіліктің басталуы адамның мінез-құлқына байланысты емес. Заңды жауапкершілік құқық бұзушылыққа негізделген, ал оң

жауапкершілік заңды мінез - құлыққа негізделген, яғни кез-келген заңды жауапкершілік шеңберінен шығады. Осылайша, пайда болған сәтте де, аяқталған сәтте де заңды және оң жауапкершілік бірдей емес. Алайда олар бір-бірімен тығыз байланысты.

Қоғамда, адамдар тобында тәртіпті қамтамасыз ету әр түрлі қаражат есебінен жүзеге асырылады, олардың арасында ерекше орын заңға жатады. Құқықтық жауапкершілік құқықтық тәртіпті тек құқықтарды қорғау механизмінің ғана емес, сонымен қатар реттеуші құралдардың көмегімен де қамтамасыз етеді. Құқық нормаларының болуы және субъектінің мемлекеттік мәжбүрлеу механизмін қолданумен байланысты теріс салдарлардың туындау мүмкіндігін түсінуі субъектіні табиғи түрде ынталандырады және оны заңды мінез-құлыққа бағыттайды.

Осылайша, теріс және оң жауапкершілікті заңды жауапкершіліктің бір «шарына» байланыстыру әрекеттері мүмкін емес. Құқықтық жауапкершіліктің мазмұнына оң элементті қосу оның бүкіл мәнін бұрмалайды және оның мазмұнын бұлдыратады, оны жай ғана девальвациялайды. Заңды жауапкершілік-бұл таза құқықтық құбылыс, сондықтан оған теориялық, әдіснамалық, институционалдық тұрғыдан бөтен элементті қосу - оң жауапкершілік - негізсіз болып көрінеді.

Теориялық құрылым ретінде оң жауапкершілік оны жалпы философиялық тұрғыдан тануға және одан әрі зерттеуге құқылы, бірақ заңды жауапкершілік ретінде емес. Оны құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету үшін сөзсіз теориялық және практикалық маңызы бар заңды мінез-құлықты реттеушілерге жатқызу керек.

Алайда, мемлекет пен қоғам мүшелері мақұлдаған заңды мінез-құлық оң жауапкершіліктің көрінісі емес, субъектінің құқықтық санасының жоғары деңгейінің нәтижесі. Бұл адамның моральдық-этикалық идеяларымен, оның құқықтық білімі мен сенімдерімен, құқықтық жауапкершіліктің алдын-алу әрекетімен бірге құқықтық мәдениеттің деңгейімен байланысты.

Позитивті жауапкершілікті заңды жауапкершілік ретінде емес заңды мінез-құлыққа сендіру және ынталандыру құралы ретінде қарастырған жөн. Оң жауапкершілік тек қоғамда қабылданған моральдық нормалармен қамтамасыз етіледі. Ол құқықтық категориялар мен құбылыстарға жүгінбейді, бірақ қоғам, мемлекет және өзі алдындағы міндет, жауапкершілік туралы түсінік ретінде көрінеді. Оң жауапкершілік адамның еркіндігімен, мінез-құлық жолын таңдауға, өз іс-әрекеттерінің бағытын дербес анықтауға мүмкіндік береді. Жауапкершілік-шынайы бостандықтың шарты. Шынында да, еркін адам өз бостандығына жету үшін өзінің мінез-құлқын әлеуметтік талаптармен үнемі қадағалап отыруы керек, яғни жауапкершілікпен әрекет етуі керек. Еркіндік осылайша қажеттілік пен еркін таңдау туралы білімге негізделген саналы және жауапты әрекетке айналады. Мақсат пен оған жетудің құралдарын еркін таңдау,

әрекет етудің еркін шешімі, осылайша, тиісті субъектілердің жауапкершілігін білдіреді. Шексіз бостандық, жауапкершіліксіздік, керісінше-озбырлыққа айналады.

Жауапкершілікті адамның қоғам мен басқа адамдар алдындағы өз парызын білуі ретінде түсіндіретін көзқарастар философиялық және жалпы әлеуметтік-саяси әдебиеттерде өте кең таралған. Әрине, бұл аспект азаматтар мен лауазымды тұлғалардың өз міндеттерін дұрыс орындауын қамтамасыз ететін қуатты фактор болып табылады.

Алайда, заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз етудің маңызды құралы ретінде оң жауапкершілікке берілген мән, оның барлық айқын артықшылықтары, біздің ойымызша, тым асыра айтылған. Күнделікті өмірде ар-ождан мен парызды басшылыққа алатын адамдар аз. Сананың икемділігі көпшілікке ең қатал моральдық принциптерден бас тартуға және белгілі бір жағдайларда заңға қайшы әрекет етуге мүмкіндік береді. Сондықтан, мемлекеттік басқарудағы заңдылық режимін сақтау үшін құқық бұзушыларға әсер етудің маңызды тетіктері қажет. Бұл құрал жеке заңды жауапкершілік болып табылады.

Сонымен, біріншіден, заңды жауапкершілік-бұл мемлекеттік мәжбүрлеудің бір түрі, ал егер кінәлі болса - құқық бұзушыны мемлекеттік айыптау.

Екіншіден, ол құқық бұзушылыққа жол берген адамдарға ғана қолданылады.

Үшіншіден, оны тек уәкілетті мемлекеттік және басқа органдар қолдана алады.

Төртіншіден, құқық бұзушылардың жауапкершілігі оларға заңда көзделген ықпал ету шараларын қолданудан көрінеді.

Бесінші белгі ретінде кейбір авторлар құқық бұзушының әрекетін (әрекетсіздігін) қоғамдық айыптау деп атайды.

Жауапкершілік-бұл мәжбүрлеу арқылы орындалатын міндет. Міндеттеме орындалуы немесе орындалмауы мүмкін. Бірақ жауапкершілік пайда болған кезде, яғни мәжбүрлеу аппараты іске қосылған кезде, жауапты адамның таңдауы болмайды - ол іске асырылатын міндеттің мазмұнын құрайтын әрекеттерді орындай алмайды немесе олардан бас тарта алмайды.

Өз кезегінде, заңды жауапкершілік әлеуметтік жауапкершіліктің бір түрі ретінде, ал қылмыстық жауапкершілік – заңды істің ерекше жағдайы ретінде қарастырылады.

Егер ретроспективті қылмыстық жауапкершіліктің мәні қылмыс жасаған адамды мемлекеттік соттауда, оның өзін де, өзі жасаған әрекетін де бағалауда болса, онда жаза және басқа да қылмыстық-құқықтық ықпал ету шаралары – сот мемлекет атынан қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп танылған қылмысқа қолданатын, оған әділеттілікті қалпына келтіру, сотталушыны түзету және жаңа қылмыстардың алдын алу үшін жеке немесе мүліктік шектеулерге белгілі бір құқықтық шектеулер жүктейтін мемлекеттік мәжбүрлеудің ерекше шаралары.

Қылмыстық жауапкершілік, біріншіден, жазаны емес, кәмелетке толмағандарға қолданылатын тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шараларын тағайындаумен бірге жүруі мүмкін; екіншіден, шартты түрде тағайындалған жазаны қолдану; үшіншіден, тағайындалған, бірақ кейінге қалдырылған жаза. Мұндай жағдайларда «қылмыстық жауапкершілік» және «қылмыстық-құқықтық ықпал ету шаралары» ұғымдарының сәйкес келмеуі анық.

С.А.Балашенко келесі негіздер бойынша оң жауапкершілік тұжырымдамасымен келіспейді: «оң жауапкершілік» тек жеке адамның жауапкершілігімен анықталады, ұжымдық жауапкершіліктің оң жауапкершілігі іс жүзінде қабылданбады. Позитивті жауапкершілік ұғымы дамыған социализм жылдарында, партия мен мемлекет мемлекеттің емес, адамдардың жауапкершілігін арттыруға тырысқан кезде енгізілді, сондықтан адамдардың өз міндеттерін орындауына үлкен мән беру үшін «позитивті жауапкершілік» ұғымы енгізілді. Соңғы онжылдықта «жала жабу, социалистік жүйеде болған және болған барлық нәрсені сынау» өзекті бола бастады.

Қорытынды. Қолданыстағы заңнама, халықаралық және ішкі, жауапкершілікті оның оң жағында қарастырады. БҰҰ Жарғысының 24 — бабында БҰҰ-ға мүше мемлекеттер Қауіпсіздік Кеңесіне «халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау үшін басты жауапкершілік» жүктейтіні көрсетілген. БҰҰ Жарғысының 73-бабында: «БҰҰ мүшелері халықтары әлі толық өзін-өзі басқаруға қол жеткізе алмаған аумақтарды басқару үшін жауапты болады немесе өзіне қабылдайды» делінген. 1948 жылғы 10 желтоқсандағы «Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының» 29-бабында «әр адамның қоғам алдындағы міндеттері бар, онда оның жеке басының еркін және толық дамуы мүмкін».

Әдебиеттер тізімі:

1. Ибраева А.К. Құқық жүйесі және заңнаманы жүйелеу. Оқу құралы. Алматы, ҚР ПМ М.Есболатов ат. Алматы Академиясы, 2012. – 96 б.
2. Зыков Д.А., Шеслер А.В. Некоторые аспекты установления уголовной ответственности юридических лиц // Вестник Владимирского юридического института. 2017. № 1 (42). С. 108-110.
3. Иванов А.А., Эриашвили Н.Д. Юридические лица как субъекты уголовной ответственности: формирование концепции и современные проблемы // Вестник Московского университета МВД России. 2016, № 5. С. 106-109.
4. Минязева Т.Ф., Серебренникова А.В. Уголовная ответственность юридических лиц в России и Германии: К постановке проблемы // Lex Russica. 2017. № 2. С. 147-154.
5. Dressler J. Undersanding Criminal Law. Matthew Bender & Company, 2001.

6. Стромов В.Ю., Дворецкий М.Ю. Уголовная ответственность юридических лиц в отечественном законодательстве в контексте эффективности предупреждения совершения экологических правонарушений и преступлений: проблемы 249 теории и практики применения // Вестник Тамбовского государственного университета. Гуманитарные науки. Право. – 2013. - № 8(124). – С. 402-406.

7. Бытко Ю.И., Дядькин А.Л. Формула уголовной ответственности юридических лиц: история и современность. – Саратов: Саратовская государственная юридическая академия, 2012. – 400 с. 95.

Referances

1. Ibraeva A.K. (2012) Kutyk zhuyesi zhane zannamany zhuyeleu. [Legal system and systematization of legislation.] Training manual. Almaty, Ministry of internal affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbolatov. Almaty Academy, - 96 P. [in Kazakh].

2. Zykov D.A., Shesler A.V. (2017) Nekotorye aspekty ustanovleniya ugolovnoi otvetstvennosti uridisheskikh lits [Some aspects of establishing criminal liability of legal entities] // Bulletin of the Vladimir Law Institute. № 1 (42). pp. 108-110. [in Russian]

3. Ivanov A.A., Eriashvili N.D. (2016) Uridisheskie litsa kak subekty ugolovnoi otvetstvennosti: formirovanie kontseptsii i sovremennye problemy [Legal entities as subjects of criminal liability: formation of the concept and modern problems] // Bulletin of the Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of Russia. №. 5. pp. 106-109. [in Russian]

4. Minyazeva T.F., Serebrennikova A.V. (2017) Ugolovnaya onvetstvennost uridisheskikh lits v Rossii i Germanii: K postanovke problemy [Criminal liability of legal entities in Russia and Germany: Towards the formulation of the problem] // Lex Russica. №2. pp. 147-154. [in Russian]

5. Dressler J. Undersanding (2001) Criminal Law. Matthew Bender & Company, 2001.

6. Stromov V.Yu., Dvoretzky M.Yu. (2013) Ugolovnaya otvetstvennost uridishiskikh lits v otechestvennom zakanodatelstve v kontekste effektivnosti preduprezhdeniya soversheniya ekologicheskikh pravonarushenii I prestuplenii: problem 249 teorii I praktiki primeneniya [Criminal liability of legal entities in domestic legislation in the context of the effectiveness of preventing the commission of environmental offenses and crimes: problems 249 theory and practice of application] // Bulletin of Tambov State University. Humanities. The right. – - № 8(124). – Pp. 402-406. [in Russian]

7. Bytko Yu.I., Dyadkin A.L. (2012) Formula ugovolnoi otvetstvennosti uridishiskikh lits: istoriya i sovremennost. [The formula of criminal liability of legal entities: history and modernity]. - Saratov: Saratov State Law Academy, p. 95. [in Russian]

УСТАНОВЛЕНИЕ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ДЛЯ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ: МНЕНИЯ «ЗА» И «ПРОТИВ»

Е.И. ИСИБАЕВА

Актыбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан

e-mail: isibaeva.liza@mail.ru

В статье речь идет об установлении ответственности для юридических лиц: мнения «за» и «против». Отсутствие в уголовном законодательстве нашего государства института уголовной ответственности юридических лиц не означает, что эта проблема не существует в нашей стране, а присуща только иностранному законодателю. Так как в одном из проектов Уголовного кодекса РК в нашей стране также внесено предложение о наложении взыскания на юридическое лицо. Однако законодатели до сих пор не могут прийти к единому мнению, что в нашей стране необходимо нести юридическую ответственность за действия, совершаемые юридическим лицом. Следует исходить из того, что юридическая ответственность является неотъемлемым элементом системы права, органично включена в систему социального и правового регулирования, направлена на обеспечение правомерного поведения людей, коллективных структур и государств, и для выполнения этой основной цели она оснащена средствами государственного принуждения. Из вышеизложенного следует, что привлечение юридических лиц к уголовной ответственности является в нашей стране достаточно спорным и сложным вопросом. Следует признать, что введение данного института было признано всеми развитыми странами, и признание юридического лица субъектом уголовного права не только правильно, но и необходимо признать его субъектом преступления – это обстоятельство, которое должно быть сделано в условиях грядущего времени, развивающегося общества.

Ключевые слова: юридическое лицо, уголовная ответственность, вина, физическое лицо, субъект, гражданское право, ответственность.

ESTABLISHING LIABILITY FOR LEGAL ENTITIES: OPINIONS «FOR» AND «AGAINST»

E. I. ISIBAYEVA

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

e-mail: isibaeva.liza@mail.ru

Abstract. The article deals with the establishment of responsibility for legal entities: opinions «for» and «against». The absence of the institution of criminal liability of legal entities in the criminal legislation of our state does not mean that this problem does not exist in our country, but is inherent only to a foreign legislator. Since one of the drafts

of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan in our country also made a proposal to impose a penalty on a legal entity. However, legislators still cannot come to a consensus that in our country it is necessary to bear legal responsibility for actions committed by a legal entity. It should be assumed that legal responsibility is an integral element of the legal system, is organically included in the system of social and legal regulation, is aimed at ensuring the lawful behavior of people, collective structures and states, and to fulfill this main goal it is equipped with means of state coercion. It follows from the above that bringing legal entities to criminal responsibility is a rather controversial and complex issue in our country. It should be recognized that the introduction of this institution has been recognized by all developed countries, and the recognition of a legal entity as a subject of criminal law is not only correct, but it is also necessary to recognize it as a subject of crime – this is a circumstance that must be done in the conditions of the coming time, the wisdom of a developing society.

Key words: legal entity, criminal liability, guilt, individual, subject, civil law, responsibility

МРНТИ 06.71.03

МИРОВОЙ ОПЫТ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

А.А. КУРМАНАЛИНА¹ [0000-0002-0012-2775] *, А.А. МАШАРСКИЙ² [0000-0001-9846-5639],

К.Б. УСЕНОВА¹ [0000-0002-6448-1937]

¹Актыбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

²Балтийская международная академия, Рига, Латвия

*e-mail: kurmanalina@mail.ru

Аннотация. В работе представлен анализ мирового опыта цифровой трансформации промышленности. Несмотря на цифровой разрыв между странами, государствами предпринимаются активные меры в целях развития цифровой экономики. Страны мира в свои программы по цифровизации экономики включают самые лучшие инициативы лидирующих государств мира.

Инициирование цифровой повестки в промышленных отраслях возможна благодаря реализации таких инициатив в разных странах мира, в Европейском Союзе, транснациональных компаниях.

Цифровые программы развития интернет-экономики утверждены в Эстонии, Евросоюзе, Сингапуре, Германии, США, Китае, Голландии, Швеции, Ирландии, Японии, Филиппинах, Бразилии, Великобритании, Малайзии.

В статье рассмотрен опыт развития промышленной сферы и подходы к цифровой трансформации государств-членов ЕАЭС: России, Армении, Беларуси, Кыргызстана, Таджикистана и Казахстана. Представлены стратегические государственные программы, принятыми данными государствами в рамках развития цифровой экономики.

В программах обозначены перспективные сектора, через создание базы для цифровой экономики, технологическое обновление и цифровизация отраслей, предусматривающие развитие инфраструктурных сфер, ликвидацию барьеров при цифровизации, совершенствование цифровой культуры в обществе.

При анализе мирового опыта цифровой трансформации промышленности развиваются основные идеологии концепций Цифровое производство (Digital Manufacturing), Индустрия 4.0 (Industry 4.0), Открытое производство (Open Manufacturing), Умное производство (Smart Manufacturing).

Выполнение анализа мирового опыта цифровой трансформации промышленности, дало возможность выделить основные технологические тренды, базирующиеся на вышеописанных концепциях.

Ключевые слова: промышленность, программа, цифровая стратегия, цифровая трансформация, инновационная экономика, мировой опыт.

В экономике мира более десяти лет ведётся цифровая трансформация, вызывающая большое влияние во многие сферы жизни. Цифровая трансформация - это глобализирующий тренд, затронувший бизнес структуры, общество, государственные органы всех стран. [1, 146-149]

Например, «Цифровая Европа 2020» - цифровая стратегии принята Европейским Союзом в 2010 году, одна из 7 крупных инициатив в Стратегии «Европа 2020», «Индустрия

4.0.» утверждена в 2011 году в Германии. Цифровые программы развития интернет-экономики утверждены в Эстонии, Евросоюзе, Сингапуре, Германии, США, Китае, Голландии, Швеции, Ирландии, Японии, Филиппинах, Бразилии, Великобритании, Малайзии.

На концепции интернета вещей и промышленного Интернета в 2011 году ФРГ приняла стратегию «Индустрия 4.0».

«Интернетизированное производство» перспективный план Германии, где к 2030 году планируется переход на использование Интернета в целях максимизации продуктивности и эффективности отраслей промышленности. Аудиторско-консалтинговой компанией PwC прогнозируется инвестирование немецкими промышленниками в технологии «промышленного интернета» 40 млрд. евро ежегодно.

В Китае с 2015 года реализуется программа «Интернет плюс», включающая самые лучшие инициативы лидирующих государств мира.

Рисунок 1. Направления Концепции КНР «Интернет +»

При направлении Интернет + Обрабатывающая промышленность традиционные предприятия, специализирующиеся на производстве принимают коммуникационные и информационные технологии реформирующие существующий способ производства. При помощи мобильной интернет-технологии производители устанавливают программное, аппаратное обеспечение на бытовой технике, транспортных средствах, аксессуарах в целях достижения функций автоматического сбора, дистанционного управления, анализа данных.

«Облачная стратегия» в США позволяет реализовать современные технологические инициативы по направлениям: создание «умных» городов, промышленных производств, транспортных систем, магазинов, в энергетике грид-технологий, электронная коммерция, мониторинг за поставками товаров. По «облачным» технологиям AT&T, Google, IBM, HP, Microsoft являются лидерами на мировом рынке.

SAP, General Electric, Intel, Siemens – индустриально развитые крупнейшие компании мира реализуют стратегии «Интернет +». [2, 11-14]

Россия для динамичности высокотехнологичных отраслей приняла программу «Цифровая экономика Российской Федерации», которая направлена на внедрение цифровых технологий во все области жизнедеятельности. Ниже представлены основные направления:

Рисунок 2. Направления российской программы

Данная программа позволяет усилить к 2025 году в России роль и значение цифровой экономики.

В **Армении** в области цифровизации в связи с принятием «Повестки цифровой трансформации Армении до 2030 г.» наблюдается позитивная динамика. Программа определила главные направления и цели цифровой трансформации страны, через следующие этапы:

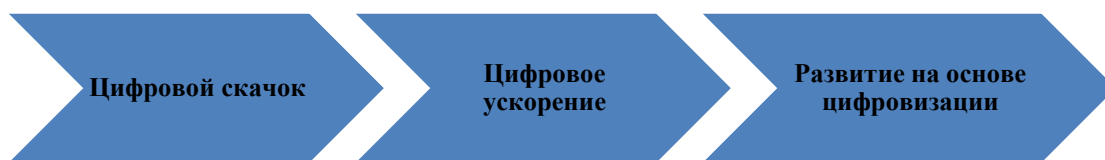

Рисунок 3. Этапы цифровой трансформации Армении

Армения с помощью профильных международных организаций разрабатывает проекты и дорожные карты, например, цифровое сельское хозяйство. В Армении работают более 400 ИТ-компаний, половина из них с участием иностранного капитала. В Армении сфера ИТ ориентирована на экспорт. Армянские специалисты направляют в страны ЕС, Канаду, США, Россию производимую основную часть продукции. Годовой оборот ИТ-сферы составляет 400 млн. долл. США. 10 фирм основных лидеров в сфере ИТ Армении — это филиалы мировых компаний в отрасли высоких технологий, например, Microsoft.

Главной целью декрета «О развитии цифровой экономики», принятого в **Беларуси** в 2017 г. создание условий для привлечения мировых ИТ-компаний, создание и развитие «Парка высоких технологий». Данный Парк - особая экономическая зона, позволяющая совершенствовать наукоемкие сферы экономики страны. Декретом охвачены перспективные

направления развития цифровой отрасли: блокчейн, криптовалюта. В Белорусии разработана программа развития цифровой экономики и информационного общества. Целью данного документа является совершенствование цифровой экономики, информационно-коммуникационной инфраструктуры, инфраструктуры информатизации. В целях полной трансформации банковского сектора внедрена стратегия развития цифрового банкинга.

В **Кыргызстане** принята общенациональная программа цифровой трансформации «Таза Коом». Программа нацелена на применение потенциала индустрии данных, новейших технологий, инфраструктуры цифровой сферы для повышения уровня жизнедеятельности людей. «Таза Коом» занимает важное значение в «Стратегии устойчивого развития страны-2040». В рамках развития современной информационно-коммуникационной инфраструктуры стоит задача - доведение до любого населенного пункта широкополосной оптико-волоконной сети, доступность высокоскоростного Интернета для социальных объектов.

В **Таджикистане** реализуется стратегия развития до 2030 г., основанная на знаниях и инновациях.

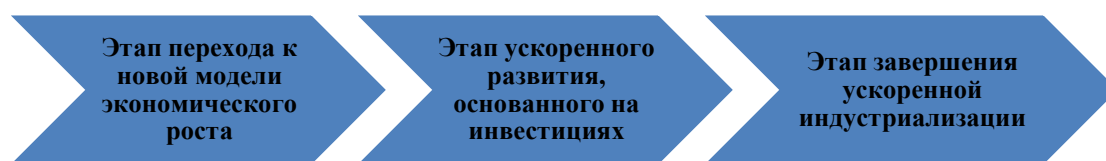

Рисунок 4. Этапы развития стратегии Таджикистана

Совершенствование инновационной экономики, технологичности отраслей проводится с помощью усиления институционального развития, применение современных информационных технологий в сфере государственного управления, усиливая защиту прав собственности, совершенствуя правовую систему, создание условий совершенствующие сети инфокоммуникационных технологических парков, уменьшения зависимости от импорта продовольственных товаров, переориентации на импортозамещение технологий.

С 2017 года **Казахстан** реализует программу «Цифровой Казахстан», включающую пять ключевых направлений:

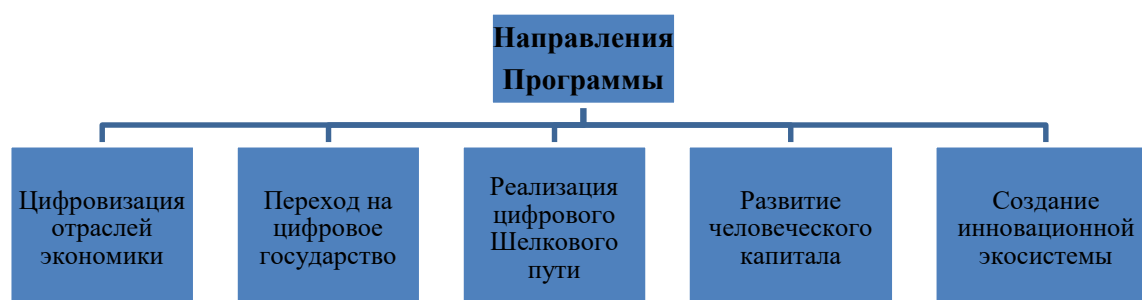

Рисунок 5. Направления программы «Цифровой Казахстан»

Прогнозируется содействие структурным изменениям с помощью стартап-индустрии, освоения национального технологического потенциала других несырьевых сфер. Стратегический план развития страны до 2025 года обозначил перспективные сектора, через создание базы для цифровой экономики, технологическое обновление и цифровизация отраслей, предусматривающие развитие инфраструктурных сфер, ликвидацию барьеров при цифровизации, привлечение, локализация производства высокопроизводительных фирм, совершенствование цифровой культуры в обществе. [3, 11-13]

Анализируя мировой опыт цифровой трансформации промышленности, выделяем основные технологические тренды, базирующиеся на вышеописанных концепциях:

- массово внедрять роботизированные технологии, переходить к безлюдному производству;
- повсеместно внедрить интеллектуальные датчики в оборудования и автоматические линии (технология индустриального Интернета вещей);
- сквозное автоматизирование и интегрирование операционных и управленческих работ в единое информационное пространство («от оборудования до министерства»);
- переходить на обязательность оцифровывания технической документации и электронного документооборота («безбумажные» технологии);
- использовать всю массу собранных данных в целях формирования аналитики (технология «больших» данных);
- применять беспилотные технологии в транспортных системах;
- проектировать и моделировать цифровые технологические процессы, объекты, изделия на протяжении жизненного цикла (использование инженерного программного обеспечения);
- применять сервисы для автоматического заказа материалов, сырья для производства, потребителям автоматическую поставку продукции, ликвидируя цепочку посредников;
- применять технологии наращивания материалов вместо среза (3D-принтинг «аддитивные» технологии);
- реализовывать промышленные товары через Интернет;
- применять мобильные технологии для управления, контроля, мониторинга процессов на производстве.

Список литературы

1. Попов Е. Цифровые инновации Республики Казахстан в отраслях и сферах деятельности человека// Материалы IV кафедральной студенческой конференции «Форум молодых исследователей». Караганда, –2019, 223 с.
2. [Электронный ресурс] – URL: <https://roscongress.org/materials/analiz-mirovogo-opyta-razvitiya-promyshlennosti-i-podkhodov-k-tsifrovoy-transformatsii-promyshlennos/>
3. [Электронный ресурс] – URL: <https://eabr.org/analytics/special-reports/tsifrovoy-potentsial-stran-uchastnits-eabr/>

References

1. Popov E. (2019). Digital Innovations of the Republic of Kazakhstan in Sectors and Spheres of Human Activity// Proceedings of IV Departmental Student Conference «Forum of Young Researchers». Karaganda.
2. URL: <https://roscongress.org/materials/analiz-mirovogo-opyta-razvitiya-promyshlennosti-i-podkhodov-k-tsifrovoy-transformatsii-promyshlennos/>
3. URL: <https://eabr.org/analytics/special-reports/tsifrovoy-potentsial-stran-uchastnits-eabr/>

ӨНЕРКӘСІПТІ ЦИФРАЛЫҚ ӨЗГЕРТУДЕГІ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕ

А.А. КУРМАНАЛИНА^{1*}, А.А. МАШАРСКИЙ², К.Б. УСЕНОВА¹

¹Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Ақтөбе, Қазақстан

²Балтийская международная академия, Рига, Латвия

*e-mail: kurmanalina@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада саланы цифрлық трансформациялаудың әлемдік тәжірибесіне талдау жасалған. Мемлекеттер арасындағы цифрлық алшақтыққа қарамастан, мемлекеттер цифрлық экономиканы дамыту үшін белсенді шаралар қабылдауда. Әлем елдері экономиканы цифрландыру бағдарламаларына әлемнің жетекші елдерінің үздік бастамаларын қосады.

Өнеркәсіптік секторларда цифрлық күн тәртібін бастау әлемнің түрлі елдерінде, Еуропалық Одақта және трансұлттық компанияларда осындай бастамаларды жүзеге асыру арқылы мүмкін болады.

Интернет-экономиканы дамытуға арналған сандық бағдарламалар Эстония, Еуропалық Одақ, Сингапур, Германия, АҚШ, Қытай, Голландия, Швеция, Ирландия, Жапония, Филиппиндер, Бразилия, Ұлыбритания, М

Мақалада Еуразиялық экономикалық одаққа мүше мемлекеттердің: Ресейдің, Арменияның, Беларусьияның, Қырғызстанның, Тәжікстанның және Қазақстанның өнеркәсіптік даму тәжірибесі және

өнеркәсіптің цифрлық трансформациясы тәсілдері талқыланады. Осы мемлекеттердің цифрлық экономиканы дамыту шеңберінде қабылдаған стратегиялық мемлекеттік бағдарламалары ұсынылған.

Бағдарламалар инфрақұрылымдық салаларды дамытуды, цифрландыру жолындағы кедергілерді жоюды және қоғамдағы цифрлық мәдениетті жетілдіруді қамтамасыз ететін цифрлық экономика, өнеркәсіптік технологиялық жаңару және цифрландыру базасын құру арқылы перспективалы секторларды анықтайды.

Өнеркәсіптің цифрлық трансформациясының әлемдік тәжірибесін талдай отырып, цифрлық өндіріс, индустрия 4.0 (индустрия 4.0), ашық өндіріс және ақылды өндіріс тұжырымдамаларының негізгі идеологиялары жасалуда.

Өнеркәсіптің цифрлық трансформациясының әлемдік тәжірибесін талдау жоғарыда аталған тұжырымдамалар негізінде негізгі технологиялық тенденцияларды бөліп көрсетуге мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: өнеркәсіп, бағдарлама, цифрлық стратегия, цифрлық трансформация, инновациялық экономика, әлемдік тәжірибе

WORLD PRACTICE OF DIGITAL TRANSFORMATION OF INDUSTRY

A.A. KURMANALINA^{1*}, A. A.MASHARSKY², K. USSENOVA¹

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

²Baltic International Academy, Riga, Latvia

*e-mail: kurmanalina@mail.ru

Abstract. This paper gives an analysis of the world practice of digital transformation of industry. Despite the digital divide, countries are taking active measures to develop the digital economy. Countries are incorporating the best initiatives of the world's leading nations into their digital economy programmes.

The initiation of the digital agenda in industrial sectors is possible through such initiatives around the world, in the European Union, multinational companies.

Digital programmes for the advancement of Internet economy adopted in Estonia, European Union, Singapore, Germany, USA, China, Holland, Sweden, Ireland, Japan, the Philippines, Brazil, UK, Malaysia.

The article considers the practices of industrial advancement and approaches to digital transformation in the member states of the Eurasian Economic Union: Russia, Armenia, Belarus, Kyrgyzstan, Tajikistan and Kazakhstan. It presents the strategic state programmes adopted by these states as part of the advancement of the digital economy.

By analysing of world practice in digital industrial transformation of the main ideologies of the concepts of Digital Manufacturing, Industry 4.0, Open Manufacturing, and Smart Manufacturing are developed.

The study of practices in digital industrial transformation has made it possible to isolate the main technological trends built on the concepts described above.

Key words: industry, programme, digital strategy, digital transformation, innovation economy, global experience.

МРНТИ 06.56.21

МИРОВОЙ ОПЫТ В РАЗВИТИИ ГОРНО-МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОГО РЫНКА

А.А. КУРМАНАЛИНА^{[0000-0002-0012-2775]*}, **М.А. ТЛЕУБЕРГЕНОВА**^[0000-0001-9360-0520]

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актөбе, Казахстан

*e-mail: kurmanalina@mail.ru

Аннотация. В материалах статьи представлен мировой опыт развития горно-металлургического рынка. Для горно-металлургической отрасли характерны невозобновляемые ресурсы. Горно-металлургический рынок представляют многие крупные компании государств мира. Лидерами данного рынка являются Япония, Люксембург, Корея, Китай. Arcelor Mittal, Nippon Steel, Hebei Iron & Steel крупнейшие металлургические компании мира, оказывающие влияние на мировой рынок металлопродукции. Предприятия Кореи, Японии, Китая являются основателями мирового производства металла.

Итоги деятельности топ-40 компаний отрасли показали, что отрасль находится на фазе подъема. В современных условиях произошёл рост уровня EBITDA за счёт снижения затрат, повышения производительности труда, низких цен сырья на себестоимость. В данный момент операционная рентабельность повысилась за счёт роста цен. Значительные инвестиции введены в производственные мощности. Инвесторы активно вкладывают свои средства, что представляет компаниям больше возможностей для вложения в инвестиционные проекты. За счёт роста производительности и технологического прогресса, списочная численность работников отрасли снижается.

В большинстве стран ставки налога на прибыль относительно стабильны за исключением США, в которой проводятся налоговые реформы, снижающие налоговые нагрузки. Прибыль рентабельность предприятий отрасли увеличивается, что свидетельствуют о больших возможностях предприятий отрасли. Рост денежных потоков от операционной деятельности позволил компаниям реализовать свои стратегии. На рынке горно-металлургической отрасли появляются новые игроки и потребители. Планируется рост уровня интеграции и цифровизации в отрасли.

Ключевые слова: горно-металлургический рынок, операционная рентабельность, рыночная капитализация, инновационные инвестиции, финансовые результаты, норма прибыли, цифровые технологии, «удовлетворительный прогресс».

Материальные потребности общества безграничны. Экономические ресурсы, применяемые в производстве товаров, могут быть ограниченными или редкими. Ограниченность экономических ресурсов толкает общество на принятие решений по их рациональному использованию. При ограниченности экономических ресурсов, прежде всего, нужно отметить именно ограниченность минерально-сырьевых ресурсов. Потребность в минеральном сырье, являющееся базой для выпуска промышленной продукции,

увеличивается из года в год. В мире из недр извлекается 100 млрд т разного минерального сырья и топлива ежегодно.

На современном этапе горно-металлургический рынок представляют многие крупные компании государств мира. Лидеры рынка – это предприятия Японии, Люксембурга, Кореи, Китая и других стран.

Крупнейшими металлургическими компаниями мира являются Arcelor Mittal, Nippon Steel, Hebei Iron & Steel, оказывающие влияние на мировой рынок металлопродукции.

Основателями мирового производства металла являются предприятия Кореи, Японии и Китая.

Arcelor Mittal

Лидер по производству стали – это Arcelor Mittal, компания, зарегистрированная в Люксембурге, контролирующая 12% мирового рынка стали.

Данная компания основана в 2006 году путем объединения люксембургской и индийской компаний. Созданная корпорация планировала нарастить производственные мощности для повышения объёмов производства.

В настоящих условиях Arcelor Mittal владеет 60 предприятиями на всех континентах. Металлургический гигант занимается добычей угля, железной руды и производством стали.

Hebei Iron & Steel Group

Hebei Iron & Steel Group занимает второе место по производству стали.

Действующее более пятидесяти лет государственное предприятие в 2008 году слилось с крупными производителями стали - Handan Iron and Steel Group и Tangshan Iron and Steel Group

На данный момент это самая крупная и прибыльная компания в Китае, имеющая в наличии пятнадцать доменных печей, агломерационные машины -13 единиц, электропечи с объёмом -100 тонн.

Производственные линии количество которых достигает пятидесяти, выполняют более 300 сортов стали, в том числе горячую и холодную прокатку стали, ультратонкий холоднокатанный лист, стальные плиты с толщиной семьсот миллиметров.

Nippon Steel Sumitomo Metal Industries

Японская сталелитейная компания – мировой лидер. История компании начинается с 1857 года - год установления первой доменной печи. В 1970 году произошло слияние компаний Fuji Steel и Yanata Steel.

Nippon Steel совместно с компанией Sumitomo Metal Industries владея общими структурами с 2003 года начало слияние. Эксперты прогнозируют, что Nippon Steel Sumitomo Metal Industries в будущем поднимутся по рейтингу на второе место. [1]

Компании из топ-40 задумываются о качественной составляющей своих лицензий на эксплуатацию. Общество требует высокой корпоративной социальной ответственности.

Стандарты безопасности и масштабный вклад в экономику горно-металлургическая отрасль определила более трудоемкую часть своей деятельности. Несколько компаний отрасли заявляют о культурном разнообразии и прозрачности, но им следует функционировать как можно быстрее, так как рискуют быть последними в обширном множестве корпораций. [2, 5]

Быстрое развитие инфраструктуры в государствах Азии, позволяет экономике данных стран, превышать среднемировые темпы, влечёт значительное повышение спроса на железную руду, медь и т.д.

На нижеследующем рисунке видно, что доля США и Европы составляет 40 % мирового ВВП. Темпы роста экономик США и Европы намного отстают от темпов роста развивающихся стран, но небольшие изменения темпов роста ВВП данных стран повлияет на спрос на металлы.

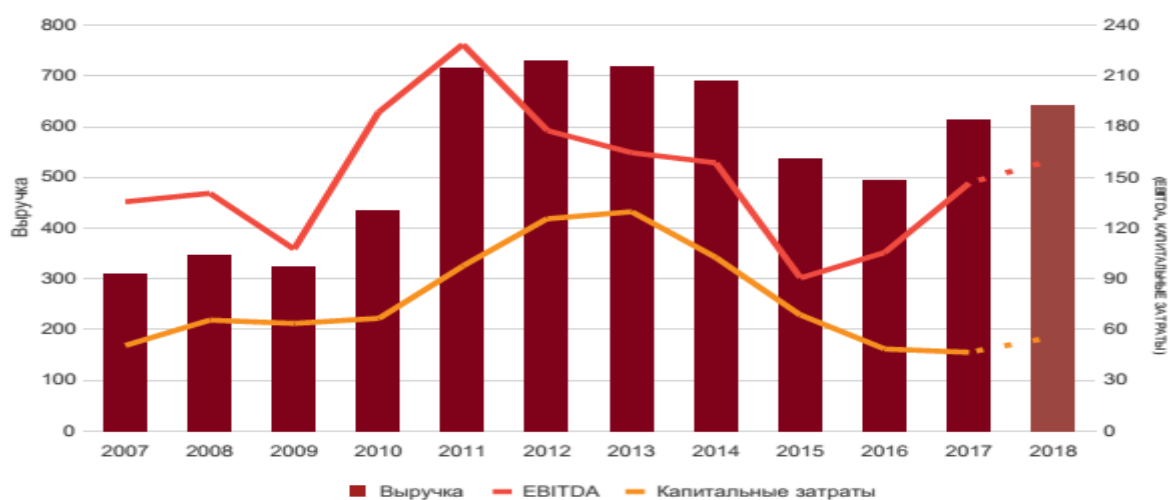

Рисунок 1. Динамика деятельности 40 крупнейших компаний (млрд долл. США)

Результаты деятельности топ-40 компаний отрасли показывают, что отрасль находится на фазе подъема.

Десятилетие назад в следствии, снижения цен на продукцию горнодобывающей отрасли снизились показатели выручки и EBITDA.

Рост уровня EBITDA независимо от повышения выручки, произошло за счёт снижения затрат, повышения производительности труда, низких цен сырья на себестоимость.

В последующие годы операционная рентабельность повысилась за счёт роста цен.

Избыточные производственные мощности и слабые бухгалтерские балансы являются следствием значительных инвестиций во время предыдущего бума.

В 2017 году капитальные вложения показали самый низкий уровень.

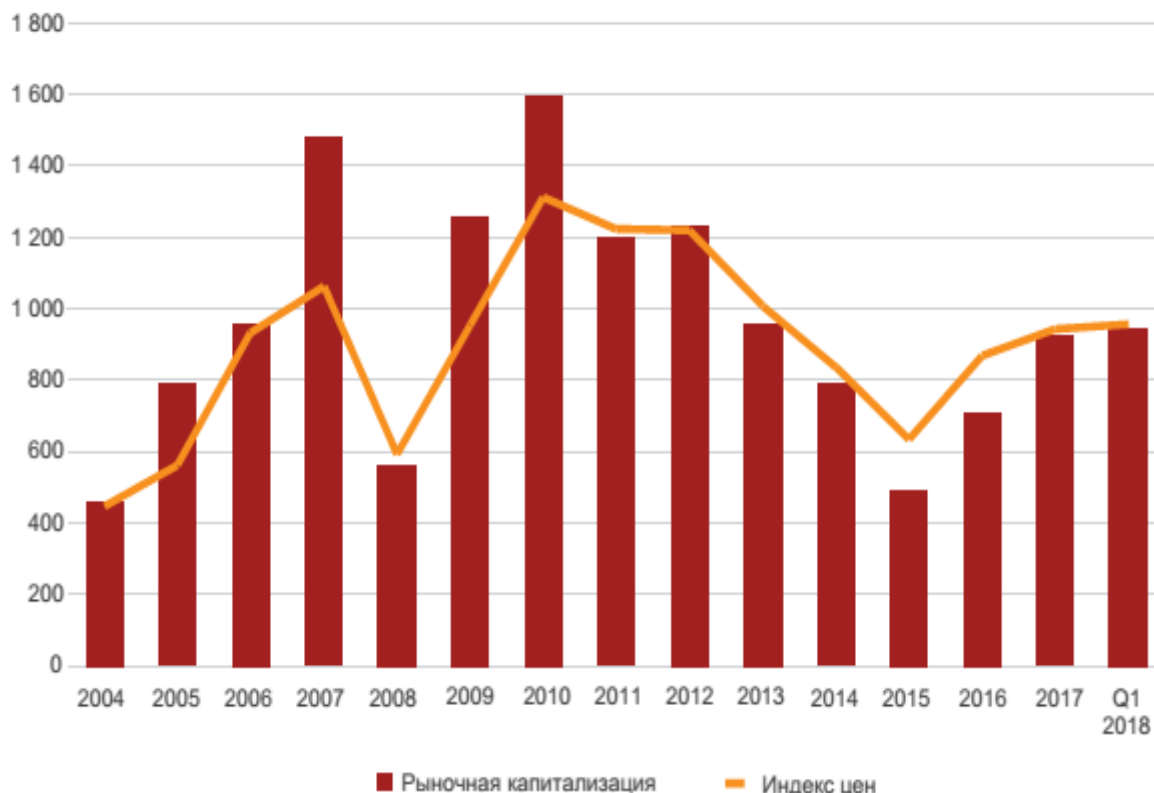

Рисунок 2. Динамика рыночной капитализации компаний из числа топ-40 в сравнении с динамикой скорректированного индекса цен (млрд долл. США)

Взаимосвязь между спотовыми ценами и рыночной капитализацией у компаний горно-металлургической отрасли показывает, «процикличность» поведения инвесторов.

При повышении цен на спотовом рынке, инвесторы активно вкладывают свои средства, что представляет компаниям больше возможностей для вложения в инвестиционные проекты.

Преимуществами, которые обеспечивают инновационные инвестиции являются значительное сокращение затрат, повышения производительности труда и соблюдение техники безопасности.

Добыча железной руды, кобальта, марганца и меди компаниями из списка топ-40 составляют более 50 % всего мирового объема.

Деятельность отрасли подвержена рискам, разным для каждого месторождения, предприятия и государства.

Таблица 1

Финансовые результаты (млрд долл. США)

	2018	2017	2016	Изменение в %
Выручка	642	600	489	23
Операционные расходы	470	444	371	20
Прочие операционные расходы EBITDA	10	10	12	17
Убыток от обесценения активов	-	4	11	64
Амортизация основных средств и нематериальных активов	43	41	42	2
Чистые финансовые	12	11	10	10
Расходы				
Прибыль до налогообложения	107	90	43	109
Расходы по налогу на прибыль	31	29	16	81
Чистая прибыль	76	61	27	126%

Рост цен влияет на повышение выручки, которая ведёт к незначительному росту производства.

Рост операционных расходов происходит за счёт инфляционного давления на стоимость производственных ресурсов.

Рисунок 3. Инфляция корзины производственных затрат (%)

Рисунок 3 отражает динамику изменения стоимости экономических ресурсов, которая в свою очередь зависит от цен на сырьевых рынках.

Данные об удельных затратах указывает на снижение удельной себестоимости в долларовом выражении, что свидетельствует об усилиях компании по снижению затрат.

В современном мире нельзя забывать о влиянии инвестиций в инновации и технологии на традиционную структуру рабочей силы и уровень занятости. За счёт роста производительности и технологического прогресса, списочная численность работников отрасли снижается. В структуре операционных затрат расходы на персонал, занимают 32 %.

Рост цен на сырьевых товарах влияют на оплату труда, которая повысилась на 5 % в долларовом выражении, что значительно выше соответствующих темпов инфляции.

В развивающихся государствах трудовые конфликты оказывают влияние на производительность труда. Например, значительно усложняет ведение переговоров о заработной плате изменения в трудовом законодательстве Чили, которая начались в апреле месяце 2017 года. В этом же году работа персонал рудника Эскондида, принадлежащего ВНР Billiton, бастовал шесть недель и конечно это привело к сокращению производительности труда и выручки на 1 млрд долл. США.

Планируемые высокие финансовые результаты в будущем, повлекут за собой дополнительные требования групп работников о росте заработной платы.

Затраты по налогам на прибыль предприятий из списка топ-40 увеличились на 81 %, а фактически уплаченные государствам налоговые платежи выросли на 67 %.

В большинстве стран ставки налога на прибыль относительно стабильны за исключением США, в которой проводятся налоговые реформы, снижающие налоговые нагрузки.

Таблица 2

Динамика прибыли и рентабельности предприятий

Основные коэффициенты	2016	2017	2018
Скорректированный показатель рентабельности по EBITDA	22%	24%	25%
Рентабельность чистой прибыли	6%	10%	12%
Прибыль на вложенный капитал	4%	8%	10%
Рентабельность собственного капитала		11%	-
Прибыль на вложенный капитал без учета влияния убытка от обесценения активов	5%	8%	10%

Данные таблицы показывают увеличение показателей за исследуемый период. Рентабельность чистой прибыли увеличивается в два раза. Прибыль на вложенный капитал в 2,5 раза. Это говорит о больших возможностях предприятий отрасли.

Таблица 3

Денежные потоки от операционной деятельности

	2016	2017	2018	Изменения
Чистые поступления денежных средств	114	145	160	27%
Налог на прибыль уплаченный	(12)	(20)	(32)	67%
Прочее	(8)	(6)	(6)	(25%)
Чистые денежные потоки от операционной деятельности	94	119	122	27%

Исследуя денежные потоки от операционной деятельности мы видим, что чистые поступления денежных средств и чистые денежные потоки от операционной деятельности увеличились на 27%, несмотря на увеличение налога на прибыль на 67%.

Предприятия отрасли выгодно применили рост цен на сырьевые товары, приобретённые дополнительно производственные мощности, дали продукцию при стабильном спросе.

Норма прибыли недостаточна для организации и проведения научно-исследовательских разработок, рентабельность по EBITDA 2018 года составляет 25 %. Данный показатель приближён к уровню, необходимый в целях устойчивого развития капиталоемких компаний.

Рост денежных потоков от операционной деятельности позволил компаниям реализовать свои стратегии, будь то реструктуризация бухгалтерского баланса, разработка проектов или просто зарабатывание прибыли для акционеров. Мы наблюдаем четкий, взвешенный и терпеливый подход, выбранный компаниями отрасли в отношении реализации своих стратегий по созданию долгосрочной стоимости бизнеса.

Таблица 4

Денежные потоки от инвестиционной деятельности, млрд. долл. США

	2016	2017	2018	Изменение, в %
Приобретение основных средств	(48)	(48)	(56)	0%
Приобретение инвестиций, за исключением контролируемых предприятий с учетом авансовых платежей	(2)	(5)	(10)	150%
Приобретение или увеличение инвестиций в контролируемые предприятия	1	4	-	300%
Затраты на геолого-разведочные работы		(1)	(1)	0%
Поступления от продажи инвестиций		6	7	14

Поступления от продажи основных средств		4	7	43%)
Прочее		2	1	300
Чистые денежные потоки от инвестиционной деятельности		(46)	(38)	21%

На рынках Лондона, Австралии и Торонто, являющимися традиционными для исследуемой отрасли характерно снижение объемов привлеченного капитала в целом на 1,7 млрд долл. США в 2017 году. При исследовании в разрезе государств, мы наблюдаем неравномерность: Лондонская фондовая биржа представляет увеличение объемов привлеченного капитала на 47%, тогда как в Австралии происходит снижение на 36%, в Торонто на 9%. Но в 2018 году наблюдается активизация в Австралии и Торонто, что является свидетельством растущего интереса к геологоразведке разработки месторождений

На рынке горно-металлургической отрасли появляются новые игроки, подтверждающие статус потенциально серьезных игроков.

Индонезийский консорциум в составе PT Andaro Energy Tbk весной 2018 года выкупил у Rio Tinto угольные активы в Австралии.

Появляются новые покупатели, обеспечивающие для себя поставки сырья.

Пример является объединение PotashCorp с компанией Agrium, которая занимается сбытом удобрений и химикатов, в целях обеспечения поставки калия на мировой рынок.

В 2018 году новым членом рынка исследуемой отрасли явилась компания Nutrien специализирующая на торговле горно-металлургической продукцией. [3]

PwC провело глобальное исследование «Промышленность 4.0» за 2016 год. Более 2 000 респондентов из 9 основных промышленных секторов и 26 стран приняли участие в исследовании.

На сегодняшний день интерес к концепции «Промышленности 4.0» перерос в инвестиции и получил реальные результаты.

Итоги исследования показали, что металлургические предприятия планируют инвестировать 4 % в цифровые решения для производства от годовой выручки. Когда как другие отрасли, заявили в рамках исследования - 5 %.

За счёт данных инвестиций планируется рост уровня интеграции и цифровизации. 30% металлургических предприятий заявляют, что достигли высокого уровня цифровизации и интеграции, и еще более 50% прогнозируют выйти на данный уровень в течении пяти лет. Основные направления инвестиций в цифровизацию, это интеграция цепочек поставок, управление заказами и прогнозирование.

Инвестиции необходимы в цветной металлургии, алюминиевом производстве, зависящие от смежных секторов.

Развитие цифровизации и интеграции в горизонтальной плоскости, идет низкими темпами, чем в вертикальной.

Горизонтальная интеграция раскрывает перспективы координации заказов, логистику материалов и производственных данных, предоставляется всем компаниям возможность вкладывать вес в процесс создания потребительской стоимости. Компаниям в начале, необходимо закончить вертикальную интеграцию, с самых главных звеньев своих рабочих процессов литья, проката, плавки и обработки металла.

Металлургические предприятия, считают, что через пять лет они смогут достичь самого высокого уровня цифровизации и интеграции в области проектирования и разработки товаров. Процессы проектирования и разработки товаров интегрируются с техническими критериями, удовлетворяющие спрос конечных клиентов. В целях оптимизации производственных процессов в режиме реального времени горно-металлургические предприятия применяют много качественной аналитики данных. Например, для сокращения уровня углерода в конверторе на металлургическом комбинате очень строго контролируются параметры технологического процесса, как сроки производства, расход газа и т.д.

Применение инструментов анализа больших данных с целью обработки информации, приходящей с датчиков, поэтому предприятия намного глубже заглядывают в производственные процессы металлургии. В итоге сводятся к минимуму тепловые потери, повышается производительность труда и обеспечивается оптимальная степень точности, прогнозирования изменений температуры металла.

Использование новых цифровых технологий выходят за рамки цехов, и достигают клиентов.

Совместное планирование спроса, позволяет потребителям и производителям совместными усилиями отследить изменения в спросе и оперативно реагировать на них. Три пятых металлургических предприятий к 2020 году планируют достичь продвинутого уровня цифровизации и интеграции механизмов сотрудничества с потребителями. 55% предприятий отрасли планируют выход на аналогичную стадию развития и в выстраивании горизонтальной интеграции цепочки создания стоимости с потребителями и поставщиками.

На сегодняшний день инициатива прозрачности реализована в пятидесяти одной стран мира. В составе членства ИПДО состоит из двадцати трёх стран Африки, семь стран Латинской Америки и Карибского бассейна, семь стран Юго-Восточной Азии, пять стран Европы. Далее идут регионы Центральной Азии, Ближнего Востока.

Результаты прохождения процедуры валидации это 14 стран получили уровень «Значительный прогресс», в том числе и Казахстан.

«Удовлетворительный прогресс» - это наивысший статус, которым обладают Монголия, Филиппины, Восточный Тимор. Эти государства публично раскрывающие содержания договоров, которые заключаются правительством, недропользователями.

ИПДО с 2016 года реализует Германия, с 2014 года Великобритания, с 2007 года Норвегия. Франция и Австралия представили намерение о реализации, использовании ИПДО[4].

Выделяются следующие моменты, влияющие на мировое потребление металлургической продукции в перспективе:

- основные технологические направления металлургического производства относятся к зрелым и достаточно инерционным отраслям, сформированные и развивающиеся на протяжении длительного времени.

- мировая металлургия в будущем, определяется динамикой потребления металлопродукции в условиях обострения конкуренции, положением энергосырьевого обеспечения, уровнем затрат на охрану окружающей среды, наличием капитала для модернизации компаний и внедрения новых технологических разработок.

- важной тенденцией научно-технического развития производства является продуктивное направление. Увеличение сортамента металлопродукции и рост ее качественных характеристик согласно потребностям рынка.

Список литературы

1. Крупнейшие металлургические компании мира. [Электронный ресурс] – URL: <http://stalevarim.ru/pub/krupneyshie-metallurgicheskie-kompanii-mira/>

2. Отчет «Горнодобывающая промышленность» – 14-ый ежегодный обзор мировых тенденций в горнодобывающей отрасли. [Электронный ресурс] – 2019. – URL: <https://www.pwc.ru/ru/mining-and-metals/publications/assets/pwc-gornodobyvayuschaya-promyshlennost-2019.pdf>

3. Основные результаты Глобального исследования по металлургической отрасли. «Промышленность 4.0» за 2018 год. [Электронный ресурс] – URL: https://www.pwc.ru/ru/mining-and-metals/publications/assets/industry-4-metals-key-findings_rus.pdf

4. Обзор горнодобывающей промышленности. [Электронный ресурс] – 2019. – URL: <https://www.pwc.com/kz/ru/publications/publications-new/mine.html>

References

1. Krupnejshie metallurgicheskie kompanii mira. [The largest metallurgical companies in the world] – URL: <http://stalevarim.ru/pub/krupneyshie-metallurgicheskie-kompanii-mira/>
2. Otchet «Gornodobyvajushhaja promyshlennost'» – 14-yj ezhegodnyj obzor mirovyh tendencij v gornodobyvajushhej otrasli. [The Mining Industry Report - the 14th annual survey of global trends in the mining industry] – 2019. – URL: <https://www.pwc.ru/ru/mining-and-metals/publications/assets/pwc-gornodobyvayuschaya-promyshlennost-2019.pdf>
3. Osnovnye rezul'taty Global'nogo issledovaniya po metallurgicheskoy otrasli. «Promyshlennost' 4.0» za 2018 god. [Key findings from the Global Metals Survey. Industry 4.0 for 2018] – 2019. – URL: https://www.pwc.ru/ru/mining-and-metals/publications/assets/industry-4-metals-key-findings_rus.pdf
4. Obzor gornodobyvajushhej promyshlennosti. [Overview of the mining industry] – 2019. – URL: <https://www.pwc.com/kz/ru/publications/publications-new/mine.html>

ТАУ КЕН МЕТАЛЛУРГИЯ НАРЫҒЫНЫҢ ДАМУЫНЫҢ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕСІ

А.А. КУРМАНАЛИНА^{*}, М.А.ТЛЕУБЕРГЕНОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада тау-кен металлургия нарығын дамытудың әлемдік тәжірибесі ұсынылған. Тау-кен металлургия саласына жаңартылмайтын ресурстар тән. Тау-кен металлургия нарығын әлемнің көптеген ірі компаниялары ұсынады. Бұл нарықтың көшбасшылары Жапония, Люксембург, Корея, Қытай болып табылады. ArcelorMittal, Nippon Steel, Hebei Iron & Steel-әлемдік металл өнімдері нарығына әсер ететін әлемдегі ең ірі металлургиялық компаниялар. Корея, Жапония, Қытай кәсіпорындары әлемдік металл өндірісінің негізін қалаушылар болып табылады. Саланың топ-40 компаниясы қызметінің қорытындылары саланың өрлеу кезеңінде екенін көрсетті. Қазіргі жағдайда ЕВІТДА деңгейінің өсуі шығындарды азайту, еңбек өнімділігін арттыру, шикізаттың өзіндік құнына төмен баға есебінен болды. Қазіргі уақытта операциялық рентабельділік бағаның өсуіне байланысты жоғарылады. Өндірістік қуаттарға елеулі инвестициялар енгізілді. Инвесторлар өз қаражаттарын белсенді түрде инвестициялайды, бұл компанияларға инвестициялық жобаларға көбірек салым жасауға мүмкіндік береді. Өнімділік пен технологиялық прогрестің өсуі есебінен сала қызметкерлерінің тізімдік саны төмендейді.

Салық жүктемелерін төмендететін салық реформалары жүргізілетін көптеген елдерде АҚШ-ты қоспағанда, пайдаға салынатын салық мөлшерлемелері салыстырмалы түрде тұрақты. Сала кәсіпорындарының пайдасы, табыстылығы артып келеді, бұл сала кәсіпорындарының үлкен мүмкіндіктерін көрсетеді. Операциялық қызметтен ақша ағындарының өсуі компанияларға өз стратегияларын жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Тау-кен металлургия саласының нарығында жаңа ойыншылар мен тұтынушылар пайда болуда. Саладағы Интеграция және цифрландыру деңгейінің өсуі жоспарланып отыр.

Түйін сөздер: тау-кен металлургия нарығы, операциялық табыстылық, нарықтық капиталдандыру, инновациялық инвестициялар, қаржылық нәтижелер, пайда нормасы, цифрлық технологиялар, «қанағаттанарлық прогресс».

WORLD EXPERIENCE IN THE DEVELOPMENT OF THE MINING AND METALLURGICAL MARKET

A.A. KURMANALINA^{*}, M. TLEUBERGENOVA

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: kurmanalina@mail.ru

Annotation. The article presents the world experience in the development of the mining and metallurgical market. The mining and metallurgical industry is characterized by non-renewable resources. The mining and metallurgical market is represented by many large companies of the countries of the world. The leaders of this market are Japan, Luxembourg, Korea, and China. Arcelor Mittal, Nippon Steel, Hebei Iron & Steel are the largest metallurgical companies in the world that influence the global metal products market. The enterprises of Korea, Japan, and China are the founders of the world metal production.

The results of the activities of the top 40 companies in the industry showed that the industry is in the recovery phase. In modern conditions, there has been an increase in the EBITDA level due to lower costs, increased labor productivity, and low raw material prices. At the moment, operating profitability has increased due to rising prices. Significant investments have been made in production facilities. Investors are actively investing their funds, which gives companies more opportunities to invest in projects. Due to the growth of productivity and technological progress, the list number of employees in the industry is decreasing.

In most countries, income tax rates are relatively stable, with the exception of the United States, which is undergoing tax reforms that reduce tax burdens. The profit and profitability of the enterprises of the industry is increasing, which indicates the great opportunities of the enterprises of the industry. The growth of cash flows from operating activities allowed companies to implement their strategies. New players and consumers are emerging in the mining and metallurgical industry market. It is planned to increase the level of integration and digitalization in the industry.

Key words: mining and metallurgical market, operating profitability, market capitalization, innovative investments, financial results, profit margin, digital technologies, "satisfactory progress".

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
HISTORY, PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

МРНТИ 94:37(575.2)

ЖИЗНЬ И НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
АНВАРБЕКА ХАСАНОВА

А.И. ИСИН [0000-0002-7103-2136], **Ж.М. КОЖАКОВА** [0000-0001-9940-1389]

Университет им. Шакарим в городе Семей

e*-mail: kozhakova.73@mail.ru

Аннотация. Эта исследовательская статья о жизненном пути и педагогической деятельности кыргызского ученого из Казахстана Ануарбека Хасанова. Основные сведения о личной жизни ученого были собраны в соответствии с данными кыргызского народа, были направлены письма родственникам, проживающим за рубежом, о его трудах и педагогической деятельности. Для систематизации работы был проведен обзор мнений и научных трудов ученых, сопоставлена информация. Основной труд ученого-изучение исторических проблем калмыков в истории кыргызской нации. В написании кыргызской истории заслуга ученого Ануарбека Хасанова огромна. Вместе с развитием кыргызской истории мы выделили представителя казахской нации, который проанализировал несколько исторических вопросов. Вместе с тем актуальность изучения исторических взглядов и общественно-политической деятельности Ануарбека Хасанова, прежде всего, позволяет восполнить пробел в характеристике изучения личности и общей истории выдающегося казахского историка, а также исторической мысли первой половины XX века (как Казахстанской, так и Кыргызской). А. Х. Изучая общественную деятельность и исторические взгляды Хасанова-даем свою оценку его научным трудам. Статья заканчивается обзором некоторых аспектов жизни ученого вместе с его исследовательскими работами.

Ключевые слова: Ануарбек Хасанов, Кыргызский ученый, история Кыргызстана, Путь учителя, Средней Азии, научно-исследовательскую

Профессор Ануарбек Хасанович Хасанов (1914-1984) - выдающийся ученый Кыргызстана, широко известный своей научной и педагогической деятельностью. Хасанов А.Х. родился 23 марта 1914 года в селе Маршанка Жарминского района Семипалатинской области Республики Казахстан. В 1928-1930 годах работал на строительстве Туркестано-Сибирской железной дороги.

В 1934-1938 годах А. Х. Хасанов учился в Кыргызском государственном педагогическом институте. Будучи студентом, он преподавал историю аудитории педрабфака. После

окончания был направлен в аспирантуру, а также приглашен на преподавательскую работу на кафедру истории института, которую окончил.

В апреле 1942 года на Ученом совете Среднеазиатского университета А.Х. Хасанов успешно защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тема диссертации была посвящена истории присоединения Кыргызстана к России, но в соответствии с исторической доктриной того времени она называлась «Завоевание Киргизией Русского царства». Позднее А.Х. Хасанов уточнил, что заявление о завоевании может быть верным только в отношении кокандских земель на территории Кыргызстана. (Кстати, при взятии Пишпека на сторону крепости было выпущено 2051 снаряд, 63 ракеты и израсходовано 31879 патронов). Прибыв в северные киргизские племена, они добровольно присоединились к России. Даже это соединение прошло без каких-либо военных конфликтов. Главное-вхождение Кыргызстана в состав России оказало огромное прогрессивное влияние на судьбу киргизского народа, несмотря на оккупационные цели правящих кругов Российской империи [1].

Диссертация содержал множество новых, впервые представленных фактов, что объясняется использованием источников информации, еще не введенных в научный оборот. Кроме печатных материалов в диссертации использованы фольклорные и рукописные материалы, собранные им и хранящиеся в Совнарком Киргизской ССР.

В октябре 1942 года А. Х. Хасанов был призван в Киргизскую армию. Окончил военно-политическое училище. Политический работник. Награжден правительственными наградами Кыргызстана.

Из научных трудов, опубликованных А. Х. Хасановым в конце 40-х – начале 50-х годов, отметим две его работы. Первая – газетная статья «Некоторые проблемы исторической науки Кыргызстана», опубликованная в 1947 году. Суть этой статьи спорна и остра. Основная мысль автора-необходимость широкого, всестороннего изучения истории и культуры киргизского народа и еще одно подтверждение того, что решение этих проблем во многом зависит от уровня требований, предъявляемых к ним историками. Следующая статья, посвященная проблеме присоединения северных киргизов к России, была опубликована в московском журнале «Вопросы истории». Позже он включает в себя правила, которые имеют решающее значение в этой теме.

В середине 50-х годов А. Х. Хасанов участвовал в написании первого обобщающего труда по истории киргизского народа – «История Кыргызстана». Он также внес вклад в последующие издания «История Киргизской ССР».

В конце 50-х-начале 60-х годов Х. Хасанова выпустила три монографии, посвященные различным проблемам истории киргизского народа.

Книга «Из истории Кыргызстана XIX века», опубликованная в 1959 году, стала широко известна читателям, особенно учителям средних школ. В последующих работах ученого были изучены экономические и политические связи Кыргызстана с Россией, предпосылки присоединения к ней, социально-политическая структура кыргызского общества.

Значительный вклад в изучение истории Кыргызстана внесла монография «Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством и Россией», представленная год спустя в качестве докторской диссертации. В этом обширном исследовании на основе архивных, литературных и фольклорных материалов подробно рассмотрены взаимоотношения Кыргызстана и Кокандского ханства в 50-70 - е годы XIX века, показан сложный и противоречивый процесс присоединения киргизов к России (показаны различия в присоединении северных и южных киргизов), а также проведен анализ восстаний киргизов против Кокандского учения [2]. Рецензенты особо отметили положения книги, отражающие непрерывность исторических судеб кыргызского, узбекского, казахского народов, непрерывность национально-освободительных движений, единство их интересов в национально-освободительном движении.

В 1964 году А.Х. Хасанову было присвоено звание профессора. В 1965 году избран членом-корреспондентом Академии наук Кыргызстана. С 1962 года по 14 июня 1984 года работал заведующим кафедрой истории СССР Кыргызского государственного университета.

В 60-70-е гг. А.Х. Хасанов исследовал историю национально-освободительного движения Кыргызстана и Средней Азии во второй половине XIX в. Следует отметить, что на отдельных этапах борьбы в начале восстания стояли реакционно-феодальные элементы. Это не изменит цену, учитывая весь рост. Нельзя преувеличивать мысль о прогрессивной значимости присоединения Средней Азии к России. Эти исследования собраны в книге народное движение в Киргизии в период Кокандского ханства, опубликованной в Москве.

Отдельно стоит сказать об участии А.Х. Хасанова в различных научных конференциях и форумах. Например, он принял участие в работе Ташкентской конференции востоковедов, XXV Международного конгресса востоковедов. А.Х. Хасанов был делегатом XII Международного конгресса историков в Австрии. Он отправился в научную командировку в Китай. Большое значение он придавал участию в региональных, республиканских, университетских конференциях.

А.Х. Хасанов успешно совмещал научно-исследовательскую деятельность с педагогической. Он внес значительный вклад в подготовку научных и научно-педагогических кадров республики под его руководством защищены 24 кандидатские диссертации, 8 докторских диссертаций [3]. Неоднократно был диссертационным консультантом. Во время защиты диссертаций неоднократно выступал противником.

Хасанов А.Х. принимал активное участие в общественной жизни республики. Был членом организационного комитета по созданию кыргызского общества "Билим", председатель и член различных научных и методических советов. Часто публиковались периодические издания. Настоящее и будущее Кыргызстана, развитие науки и культуры Республики. Это то, что интересовало Хасанова всю жизнь.

Он поддерживал тесные и дружеские отношения со многими учеными и писателями Кыргызстана, России, Казахстана, Узбекистана и других стран. В его архиве находятся Б.Ж. Жамгырчинов, Б.Г. Гауфман, И.К. Додонов, Е.Б. Беманов, Н.А. Халфин, Х. Зиев, И. Есенберлин. В 1990 году в Москве был открыт музей писателя и драматурга А.С. Пушкина. Ануарбек Хасанович искренне радовался успехам своих коллег.

Список литературы

1. Тентимишев М. Тарыхчы Анварбек Хасанов. – Бишкек.: Турар, 2011. – 224 б.
2. Хасанов А. Х. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. Москва.: Наука, 1977. - 95 с.
3. Аттокуров С. Кыргыздар XIX кылымда. Бишкек: Бийиктик, 2003. – 412 с.

References

1. Tentimishev M. (2011). Tarykhchy Anvarbek Hasanov [Historian Anvarbek Khasanov]. Bishkek:Turar. – 224 p.
2. Khasanov A. H. (1977). Narodnyie dvizheniya v Kirgizii v period Kokandskogo khanstva [Popular movements in Kyrgyzstan during the Kokand Khanate]. Moscow: Nauka. – 95 p.
3. Attokurov S. (2003). Kyrgyzdar XIX kilymda. Bishkek: Biyiktik. – 412 p.

ӘНУАРБЕК ХАСАНОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

А.И. ИСИН, Ж.М. КОЖАКОВА

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті

e*-mail: kozhakova.73@mail.ru

Аңдатпа. Бұл зерттеу мақаласы қазақтан шыққан қырғыз ғалымы Әнуарбек Хасановтың өмір жолы мен ұстаздық қызметі туралы. Ғалымның жеке өмірі туралы негізгі деректер қырғыз халқының мәліметтеріне сай жүргізіліп жинақталса, еңбектері мен ұстаздық қызметі туралы шет елде тұратын туыстарына хат жолданып,

мәліметтер жинақталды. Жұмысты жүйелеу үшін, ғалымдардың пікірі мен ғылыми еңбектеріне шолу жасалып, ақпараттар салыстырылды. Ғалымның негізгі еңбегі қырғыз ұлтының тарихындағы қалмақтармен болған тарихи мәселелердің алғаш зерттелінуі қарастырылған. Қырғыз тарихының жазылуында ғалым Әнуарбек Хасановтың еңбегі орасан зор. Қырғыз тарихының дамуы мен бірге, бірнеше тарихи мәселелерге талдау жасаған қазақ ұлтының өкілі екенін атап өттік. Сонымен бірге, Әнуарбек Хасановтың тарихи көзқарастары мен қоғамдық-саяси қызметін зерттеудің өзектілігі, ең алдымен, бұл көрнекті қазақ тарихшысының жеке басын және жалпы тарихын, сондай-ақ XX ғасырдың бірінші жартысындағы (қазақстандық та, қырғыз да) тарихи ойды зерттеу сипаттамасындағы олқылықтың орнын толтыруға мүмкіндік береді. А.Х. Хасановтың қоғамдық қызметі мен тарихи көзқарастарын зерттеу арқылы -оның ғылыми еңбектеріне өзіндік бағасын береміз. Мақала ғалымның зерттеу еңбектерімен бірге өмірінің кейбір тұстарына шолу жасаумен аяқталады.

Түйін сөздер: Әнуарбек Хасанов, қырғыз ғалымы, қырғыз тарихы, ұстаздық жолы

LIFE AND SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF ANUARBEK KHASANOV

A.I. ISIN, Zh.M. KOZHAKOVA

Shakarim University in Semey

e*-mail: kozhakova.73@mail.ru

Abstract. This research article is about the life path and pedagogical activity of Kyrgyz scientist from Kazakhstan Anuarbek Khasanov. Basic information about the personal life of the scientist was collected in accordance with the data of the Kyrgyz people, letters were sent to relatives living abroad about his works and teaching activities. To systematize the work, a review of the opinions and scientific works of scientists was conducted, information was compared. The main work of the scientist is the study of historical problems of the Kalmyks in the history of the Kyrgyz nation. The merit of scientist Anuarbek Khasanov in writing Kyrgyz history is enormous. Along with the development of Kyrgyz history, we identified a representative of the Kazakh nation who analyzed several historical issues. At the same time, the relevance of studying the historical views and socio-political activities of Anuarbek Khasanov, first of all, makes it possible to fill the gap in the characteristics of the study of the personality and general history of the outstanding Kazakh historian, as well as historical thought of the first half of the XX century (both Kazakh and Kyrgyz). A.H. Studying the social activities and historical views of Khasanov, we give our assessment of his scientific works. The article ends with an overview of some aspects of the scientist's life along with his research papers.

Key words: Anuarbek Khasanov, Kyrgyz scientist, history of Kyrgyzstan, Teacher's Way

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ
ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ
PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

IRSTI 14.27.09

THE IMPORTANCE OF YOUTH CAMPS IN REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

A.G. KOSHIM¹ [0000-0002-3355-3125], **A.E. AL'BEKOVA**^{2*} [0000-0002-6573-6145]

¹ Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

² K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: asem.alibek@gmail.com

Abstract. In this article, the question of the role of children's camps in the development of the child is studied. The organization of children's recreation and their recovery is a social phenomenon in which the process of purposeful upbringing and development of a child can be organized most effectively. Such a state and situation of the institutions organizing this rest and recreation became possible due to a decrease in the educational and developmental functions in the school education system and its centering on education proper. The upbringing of a healthy and comprehensively developed young generation is one of the primary tasks in our country. Children's tourism services are very specific, because they are aimed at performing various functions: educational, therapeutic, recreational, developmental, educational, informational, educational, patriotic, socialization of the individual. The content of the camp depends not only on the knowledge about the child, his capabilities, requests and needs for organized recreation, but also on the existing infrastructure, natural conditions and the location of the camp itself. A lot of attention is currently paid to the additional education of children, therefore, children's leisure during the vacation period becomes one of the ways to implement additional education. Children's health camp has long been a familiar way of spending summer holidays for children and teenagers. However, at the moment there are many alternative options for organizing recreation and development of children. In this regard, there is a need to study the role of a children's health camp in organizing leisure activities for children and adolescents.

Key words: children, education, camp, free time, fresh air, self-development

Today we can see that tourism for children is the best way of education, they are more prepared for adult life, they are more tolerant to people, their mind larger, and they are more creative and inquisitive. It helps to some kind of social groups of children to be on one level with more successful children. It helps then to adapt in outside life and give them possibility to take an education, to travel, to meet new people. Tourism has a positive impact on the learning process and makes a great contribution to the patriotic education of students, the socialization of personality, the formation of geographical, aesthetic and ecological culture, the formation of skills of conflict-free behavior in nature, Children's and youth tourism is designed to solve educational; health-educational; social; developing tasks.

Nevertheless, we are talking about the time spent by the child outside of school, which is at least four months of holidays and about two months of weekends and holidays. Thus, the child spends half of the year outside of the educational institution. This is a time of rest from school, leisure, time that cannot be lost for the upbringing and development of our children. For this purpose, there are special institutions for recreation, recreation and leisure of children.

As a rule, these organizations are represented by stationary children's health camps, tent camps and school summer playgrounds. Stationary children's camps occupy a separate place. They are sometimes called suburban, sometimes recreational or children's. The bottom line is one thing - these are country playgrounds, recreation areas for the organization of full-fledged recreation and health improvement of children.

To reveal the role, characteristics and functions of a modern children's camp, it is necessary to define the phenomenon of a children's camp and its place in the education and upbringing system. V.N. Antonov defines a children's camp as an institution of additional education, implementing health-improving educational programs, representing a set of conditions and services that ensure the prevention and strengthening of children's health, as well as self-determination and self-realization of the child.

This definition is somewhat narrow for understanding the phenomenon itself, but sets the main parameters (signs) of such a phenomenon as a children's camp. In our opinion, it is necessary to add to these parameters such as:

- "location - out of town";
- "main functions - educational, developmental, educational, health-improving";
- "children's stay time is from five to thirty days";
- "type of institution - summer stay, year-round stay".

Self-determination in this case will be somewhat cumbersome, but it will reflect the main content of the concept. Thus, a children's camp can be understood as a suburban institution for summer or year-round stay of children, providing a range of services for education, upbringing, development and rehabilitation of children and implementing special thematic or profile programs in these areas lasting from five to thirty days.

At the present stage of the development of school education, the role of organizations for recreation and health improvement of children is increasingly increasing. This role lies in the fact that these institutions have become full participants in the educational process and educational space, combining the functions of education with the functions of upbringing, development and self-actualization of modern children. The children's camp has always been and remains an effective, effective institution for the upbringing, development and personal growth of children.

What makes it possible to consider the role of a children's camp in organizing the development of modern children in this way? To answer this question, it is necessary to emphasize that a modern children's health camp is a self-developing, self-regulating open system organically integrated into the social environment. It is from the external environment that it draws resources for its existence: material, intellectual, personnel, recreational, informational, etc. It is also necessary to consider the current children's health camp as a unique organizational and pedagogical system. Its uniqueness is determined by its difference from other pedagogical systems (kindergartens, schools, institutions of additional education, etc.).

One of the misconceptions of the mass consciousness and even some of the camp teachers is that they consider the children's camp very narrowly, utilitarianly - only as an institution designed to meet the needs of the population in the rehabilitation of children (including sanatorium rehabilitation). It is also traditionally considered that the camp is exclusively an institution of additional education. Undoubtedly, the children's camp, in one way or another, bears these functions. But there are much more of them — the children's camp has always been and remains a powerful psychological and pedagogical tool in organizing the upbringing, development and personal growth of children.

The importance of such a phenomenon as children's recreation and such a unique phenomenon as a children's camp in modern society is not sufficiently realized. The stereotype of public consciousness connects them with idleness, leisure, entertainment and treats them as something light, not serious, not essential and secondary. Nevertheless, the children's camp has long been a platform for the socialization of modern children, a school of communication, comprehension of the socio-historical experience of mankind, the choice of a life path, the formation and development of a child's personality. Moreover, a well-functioning children's camp is often regarded as a fairly successful economic model capable of bringing certain financial and material dividends to its owners.

There are several obvious arguments that clearly substantiate not only the universal, humanistic nature of the children's camp, but also its possible economic potential in the development of the state. Let's consider them in a historical context, but through the functions that a modern camp performs. It is through the functions of the modern camp that it is necessary to consider its role and influence on the development of the personality of children, generation XX! centuries.

Initially, children's camps arose out of the need to improve the health of urban children during their holidays (usually summer). The first mentions of camps (XIX century, Canada, USA) contain information about a few children's groups under the guidance of teachers or pastors who go out of town and arrange a place for parking and temporary stay - a camp. As a rule, these were picturesque places near reservoirs. Fresh air, simple (but at the same time, healthy food), active leisure, sports — still all this remains relevant and determines one of the important functions of the children's camp — wellness.

The children's camp implements the following functions:

- additional education, involving the inclusion of the child in activities related to the expansion of his horizons, the development of abilities in his chosen field, the implementation of additional educational programs;

- socialization, social protection and adaptation, ensuring that the child learns social roles, acquires experience of social interaction, along with the protection and observance of his rights, interests, special attention to the preservation of uniqueness and the development of individuality of each child;

- education that provides for the formation of a system of value orientations in the younger generation within the framework of universal culture, views and beliefs that determine the manifestation of an active life and civic

position on the basis of self-expression and self-realization in the chosen field of activity;

- an organization implemented through the management of the process of children's life activity in a certain time period and related to goal setting, planning, mood and analysis of their individual and collective activities;

- integration associated with the unification of the efforts of the members of the camp's teaching staff in order to "create the necessary conditions for the personal, creative, spiritual and moral development of children, for children to engage in physical culture and sports, tourism, expanding and deepening knowledge about the world and nature, developing children's creative abilities, organizing socially useful work, forming and developing positive motivation for a healthy lifestyle".

At the present stage, conditions are emerging for the creation of a unique model of a new generation children's recreation system, a qualitatively new format based on innovative approaches to the development of this sphere. Children deserve quality rest and wellness. And the task of the state is to create conditions and incentives for the development of this sphere, to radically change approaches to the system of children's recreation, individual children's camps.

Moreover, according to some researchers, the educational and developing potential of the children's health camp at the present stage of the development of pedagogy (including school) is more powerful and effective than the educational and developing potential of the school education system. It is quite obvious that we are talking about a normally functioning children's camp, a camp that has a well-coordinated team, a professionally developed program - both a program for its development and an actual, in-demand and original psychological and pedagogical program of activity.

A completely separate place in this list is occupied by children's health camps. Nowadays, this institution of upbringing and personal development of children often takes on more than just an educational function. Very often, it is in a children's camp that a child solves a number of pressing problems for himself: life self-determination, choosing the direction of further education, finding

moral guidelines and priority values, socialization, getting rid of complexes and fears (often formed by the school), etc. It is in the camp that a child very often gets a positive experience of interacting with other people (children, adults). It is acquired in a joint collective activity. The whole life of a child is passed through the prism of collectivism, which is so sorely lacking in modern school.

It is in the children's camp that in just one shift a child can get an example of positive communication, master the skills of effective interaction, get an incentive for further development of his positive personal qualities, choose the direction of his future life path, acquire a hobby.

The technologies used in children's camps for working with individual children and children's groups allow us to achieve very good psychological and pedagogical results in a short time. Collective creative activity, pedagogical animation, team building, joint creatively oriented activity, coaching, psychological and pedagogical support, role-playing (or plot-role-playing) games - the purposeful complex application of only two or three technologies is the key to success in the implementation of educational the camp's programs are in the development of each child who came to it for rest and recovery.

That is why many children have such a great craving for visiting their favorite camp. After all, in it they have unique opportunities for self-realization, doing their favorite thing, gaining new knowledge, skills, and skills. Live communication, positive interpersonal relationships, an unusual atmosphere of creativity, the romance of adventure, freedom from school and parents (you also need to rest from them sometimes) - all this creates a unique phenomenon, whose name is "children's camp".

Moreover, there is a certain continuity in this phenomenon. Former children become first assistant counselors, and then the real counselors. This trend can be traced in many camps. After all, the interest of young people in this specific type of pedagogical activity is primarily due to the specificity of the phenomenon of the children's camp itself.

As a conclusion, it should be noted that the paradigm of modern education has made it possible to distinguish the institutions of the children's recreation system and their health improvement into a special institute for the development, upbringing and socialization of modern children. This institute is developing, improving, creating successful practices and serving a great cause — the comprehensive, harmonious development of the personality of modern children. That is why it is time to separate children's camps into a separate category of children's institutions and give them a special status.

References:

1. Mamrayeva, Dinara G; Tashenova, Larisa V; Kakimzhanova, Anar A. (2015). International experience of the development of children and youth tourism - Education and Science Without Borders; Prague Tom 6. [in Russian].
2. Antonov V.N. (1997). Pedagogical conditions of activity of children's health-improving and educational camps in modern conditions. – Yekaterinburg. [in Russian].
3. Scientific and methodological journal “Problems of children's and youth tourism”, No. 11. 2006. [in Russian].
4. Sysoeva O.E. (1999). Organization of summer holidays for children. - M.: Vlados. [in Russian].
5. A.M. Makarsky, A. A. Sokolova, D.V. Petrov, N. V. Lebedeva. (2014) Children and youth tourism: types, organization, educational potential. [in Russian].

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАСӨСПІМДЕР ЛАГЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ

А.Г. КОШИМ¹, А.Е.АЛЬБЕКОВА^{2*}

¹Өл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: asem.alibek@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада балалар лагерлерінің дамуындағы рөлі туралы мәселе. Балалардың демалысын ұйымдастыру және олардың денсаулығын жақсарту – әлеуметтік процесті барынша тиімді ұйымдастыруға болатын құбылыс баланы мақсатты түрде тәрбиелеу және дамыту. Мұндай мемлекет және осы демалыс пен демалысты ұйымдастыратын мекемелердің ұстанымы болды жылы тәрбиелік және дамытушылық функциялардың төмендеуіне байланысты, мүмкін мектеп жүйесі және оның дұрыс бағытталуы білім беру. Елімізде дені сау, жан-жақты дамыған жас ұрпақ тәрбиелеу – басты міндеттердің бірі. Балалар туризмінің қызметтері өте ерекше, өйткені олар әртүрлі функцияларды орындауға бағытталған: білім беру, емдеу, сауықтыру, дамыту, тәрбиелік, ақпараттық, тәрбиелік, патриоттық, жеке тұлғаны әлеуметтендіру. Лагердің мазмұны бала туралы білімге, оның мүмкіндіктеріне, ұйымдастырылған демалысқа сұраныстары мен қажеттіліктеріне ғана емес, сонымен қатар бар инфрақұрылымға, табиғи жағдайларға және лагерьдің өзінің орналасуына байланысты. Қазіргі уақытта балаларға қосымша білім берілуде үлкен көңіл, сондықтан демалыс кезеңінде балалардың бос уақытын қосымша білім беруді жүзеге асыру жолдарының біріне айналады. Балалар сауықтыру лагері бұрыннан кең таралған балалар мен жасөспірімдердің жазғы демалысын өткізу тәсілі. Дегенмен қосуды қазіргі уақытта көптеген балама нұсқалар бар балалардың демалысы мен дамуын ұйымдастыру. Осыған

байланысты бар балалар сауықтыру лагерлерінің ролін зерттеу қажеттілігі балалар мен жасөспірімдердің бос уақытын ұйымдастыру.

Түйін сөздер: балалар, білім, лагерь, бос уақыт, таза ауа, өзін-өзі дамыту.

ЗНАЧИМОСТЬ ДЕТСКО-ЮНОШЕСКИХ ЛАГЕРЕЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

А.Г. КОШИМ¹, А.Е. АЛЬБЕКОВА^{2*}

¹Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

² Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актобе, Казахстан

*e-mail: asem.alibek@gmail.com

Аннотация. В этой статье, изучается вопрос о роли детских лагерей в развитии ребенка. Организация отдыха детей и их оздоровления — социальное явление, в котором наиболее эффективно может быть организован процесс целенаправленного воспитания и развития ребёнка. Такое состояние и положение учреждений, организующих этот отдых и оздоровление, стало возможным по причине снижения воспитательной и развивающей функций в системе школьного образования и его центрировании на собственном образовании. Воспитание здорового и всесторонне развитого молодого поколения является одной из первостепенных задач в нашей стране. Услуги детского туризма очень специфичны, поскольку направлены на выполнение различных функций: воспитательной, лечебной, рекреационной, развивающей, воспитательной, информационной, воспитательной, патриотической, социализации личности. Содержание лагеря зависит не только от знаний о ребенке, его возможностях, запросах и потребностях в организованном отдыхе, но и от существующей инфраструктуры, природных условий и расположения самого лагеря. Дополнительному образованию детей в настоящее время уделяется большое внимание, поэтому детский досуг в каникулярный период становится одним из способов реализации дополнительного образования. Детский оздоровительный лагерь достаточно давно является привычным способом проведения летних каникул для детей и подростков. Однако на данный момент существует множество альтернативных вариантов организации отдыха и развития детей. В связи с этим, возникает необходимость изучения роли детского оздоровительного лагеря в организации досуга детей и подростков.

Ключевые слова: дети, образование, лагерь, свободное время, свежий воздух, саморазвитие.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМЫНА ЕҢБЕГІН СИҢІРГЕН
ҚАЙРАТКЕР, МЕМЛЕКЕТТІК СЫЙЛЫҚТЫҢ ЛАУРЕАТЫ,
АКАДЕМИК ОРЫМБЕК АХМЕТБЕКҰЛЫ ЖӘУТІКОВТИҢ ТУҒАНЫНА 110 ЖЫЛ**

Академик Жәутіков О.А. 1911 жылы мамыр айында Қарағанды облысының Ақтоғай ауданында дүниеге келген. Ол 1920-1930 жылдары алдымен ауылдық, кейін Қарқаралы қалалық мектебінде оқыған.

Орымбек Ахметбекұлы 1934 жылы Абай атындағы Қазақ педагогика институтының физика-математика факультетін үздік бітіріп, одан әрі сол институтта аға оқытушы, доцент, математикалық анализ кафедрасының меңгерушісі, факультет деканы және институттың директорының ғылым-білім жөніндегі орынбасары қызметтерінде болады.

1939 жылы Орымбек Ахметбекұлы Ленинград мемлекеттік университетінің аспирантурасына түсіп, оны соғыс басталуына байланысты жалғастыра алмай, зерттеу жұмысын Алматыда профессор (кейін, академик) К.П. Персидскиймен ынтымақтаса жүргізеді. Ол 1944 жылы Ляпуновтың қозғалыстардың орнықтылығы теориясының мәселелері бойынша кандидаттық диссертациясын қорғайды.

Орымбек Ахметбекұлы 1945 жылы Қазақ Республикасының ғылым Академиясының Математика және механика секторының аға ғылыми қызметкері, кейін оның меңгерушісі болған (1951-1965). Ол 1961 жылы дифференциалдық тендеулердің шексіз жүйелерінің проблемалары бойынша докторлық диссертациясын қорғап, профессор ғылыми атағын алады, ал 1962 жылы Қазақ ғылым Академиясының толық мүшесі академик болып сайланады. Ғылым Академиясында Математика және механика институтының бас ғылыми қызметкері (1987-1989), ғылыми лаборатория меңгерушісі (1965-1987), институт директорының орынбасары (1965-1968) және Академияның физика-математика бөлімшесінің академик-секретары (1969-1985) қызметтерінде болды.

Орымбек Ахметбекұлы Жәутіков – Республиканың еңбек сіңірген ғылым қайраткері (1974), Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, “Құрмет белгісі” (екі рет) және “Октябрь революциясы” ордендерінің иегері.

Орымбек Ахметбекұлы қызметіне байланысты ғылыми-ұстаздықпен (1934-1989) қатар Академияда ұйымдастырушылық мәселелерімен (1945-1989) айналысқан. Ол – ұлттық математикалық ғылымды дамытуда, ұлттық білікті кадрлар дайындауда және академиялық зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруда жетекші орында болған ғалым. Оның көпсалалы ғылыми-әдістемелік еңбектері 1) дифференциалдық теңдеулер проблемаларына арналған ғылыми-монографиялық жарияланымдар, 2) жоғары математиканы оқыту бағытындағы ғылыми-әдістемелік оқулықтар мен оқу-құралдар, 3) математиканың жаратылыстану мен техникадағы орны, оның арғы және бергі заманғы дамуы мен ұлы және жетекші ғалымдар туралы тарихи еңбектер, сондай-ақ, 4) ұлттық мектептегі математикалық танымнан бастап, ұстаз-ғалымдыққа дейінгі тәлім-тәрбиені қамтитын, қалың жұртшылыққа арналған басылымдар болып келеді.

Орымбек Ахметбекұлы Жәутіков – *тұңғыш* қазақ академик-математик. Ол – көптеген ғылым докторлары мен кандидаттарын дайындаған *алғашқы* ғылым докторы дәрежесін алған қазақ математигі. Орымбек Ахметбекұлы математикалық анализ пәнінен “Математикалық анализ курсы” (Алматы, 1958 ж., 783 бет) атты қазақша *алғашқы* оқулық жазған ұстаз-математик. Ол Алматыда оқушылар үшін “Кіші Академия” ашып, *алғашқы* президенті болған, Республикалық физика-математика мектебін ашуға *алғашқы* мұрындық болған математик-ғалым. Мектеп көпке дейін ұйымдастырушы ғалымның атымен аталып келді.

Орымбек Ахметбекұлы Жәутіков – еліміздің математикалық ғылыми орталықтары үшін талантты ғалымдар дайындаудың үлгісін көрсеткен ұйымдастырушы академик-секретарь болды, сондай-ақ, Академияда және университет пен институттарда жалықпай ұзақ жемісті еңбек еткен тамаша ғалым, ұлағатты ұстаз, қоғам қайраткері еді. Ол елін-жерін және халқын сүйген, өнегелі өмір кешкен Қазақ ғылымындағы ұлттық тұлға болып қала бермек.

ҚР жоғары мектебіне еңбегі сіңген қызметкер, ҚазҰЖҒА академигі,
физика-математика ғылымдарының докторы, профессор

Сартабанов Ж.А.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Al'bekova A.E. – master's degree Student of the History Faculty, K. Zhubanov Aktobe Zhubanov regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: asem.alibek@gmail.com

Bissembiev T.Sh – master of law, 4. Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: torebi_78@mail.ru

Koshim A.G. – Candidate of Geographical Sciences, Professor of Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan, e-mail: asima.koshim@gmail.com

Адилов Н.С. – магистрант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: adillov.n@mail.ru

Асанов А. А. – «Ақпараттық жүйелер» мамандығының магистранты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: askhat.aisanov@gmail.com

Дашман А. – PhD, Джелал Баяр университеті, Маниса, Түркия. e-mail: alidasmann@hotmail.com

Исибаева Е.И. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: isibaeva.liza@mail.ru

Исин А.И. – кандидат исторических наук, Университет им.Шакарим в городе Семей, Семей, Казахстан, e-mail: amantay51@inbox.ru

Камалиден М.Ж. – Шетел тілі филологиясы мамандығының магистранты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: meuramgul.kamaliden@mail.ru

Керимбаева Б.Т. – PhD, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: kerimbaeva-bota@mail.ru

Кожаква Ж.М. – магистрант по специальности «История», Университет им.Шакарим в городе Семей, Семей, Казахстан, e-mail: kozhakova.73@mail.ru

Кулмагамбетова Ж.К. – техника ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: Kulma_zh@mail.ru

Курманалина А.А. – кандидат экономических наук, доцент, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: kurmanalina@mail.ru

Машарский А.А. – доктор экономических наук, Балтийская международная академия, Латвия, e-mail: a_mash@inbox.lv.

Мынбаева С.Т. – PhD, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: mynbaevast@mail.ru

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Садыкова С.А. – PhD, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: sauleda@mail.ru

Сартабанов Ж.А. – ҚазҰЖҒА академигі, физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: sartabanov42@mail.ru.

Тлеубергенова М.А. – магистр экономических наук, старший преподаватель, e-mail: mtleubergenova@mail.ru

Усенова К.Б. – магистрант по специальности «Экономика», Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: ussenova.kunduz@mail.ru

Успанова Ж.Б. – Шетел филологиясы мамандығының магистранты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: zhanuspanova@mail.ru

**«Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ ӨңІРЛІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ»
ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі**

Мақаланың рәсімделуі

1. Мақалалар компьютерде терілген жазбалар түрінде, бір данамен қабылданады. Сонымен қатар мақаланың Microsoft Word 2010 жүйесінде, жадыда электрондық нұсқасы да ұсынылады.
2. Қолжазбаларды авторлар мұқият тексеріп, қатесіз тапсыруы керек.
3. Мақала көлемі компьютерде терілген мәтінмен 3-10 бет (мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі-12) жадағай ара қашықтықта, абзацтық шегініс-1,25 см. Жиектік өлшемдері 2 см.

Мақала құрылымының жалпы тәртібі

ҒТАМР (Ғылыми-техникалық ақпараттық мемлекетаралық рубрикаторы) (12 қаріп өлшемімен).

Мақаланың атауы (12 қаріп өлшемі, бас, қою әріптермен).

Автордың(лардың) аты-жөні. (12 қаріп өлшемімен, қою қаріптермен).

Аннотация үш тілде (10 қаріп өлшемімен, ашық курсивпен, көлемі -150-200 сөз).

Мақаланың түйіндемесі және кілт сөздері болуы керек. (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде, 10 қаріп өлшемімен, тік қаріппен, сөздер – ашық курсивпен).

Мақалаға ғылым докторының немесе кандидаттың пікірі беріледі.

Автордың аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, жұмыс орны көрсетілуі керек. Сонымен қатар автор(лардың) пошталық мекен-жайы, қызметтік және мобильді телефон нөмірлері, электрондық поштасы қосымша ұсынылады.

Мақаланың мәтіні 12-ші қаріп өлшемімен басылады. Тәжірибелік сипаттағы мақалалар мынадай бөлімдерге бөлінеді: Кіріспе (бас тақырыпсыз), Материал және Зерттеу әдістемесі, Нәтижелер және оны талқылау, Тұжырым. Егер тақырыпшалар бар болса 12-ші қаріп өлшемімен, қою курсивпен теріледі. «Жаратылыстану ғылымдары» айдарында көрсетілетін өсімдіктер мен жануарлардың латынша атаулары мәтінде курсивпен көрсетіледі.

Суреттер мен кестелер мәтінде келтірілген тәртіп бойынша нөмірленеді, әр кесте мен суреттің жеке тақырыбы болуы керек, тақырып қою қаріппен жазылады.

Қысқартулар. Жалпыға белгілі өлшем бірліктерінің (физикалық, математикалық, химиялық терминдердің, т.б.) қысқаша аталуын көрсетуге болады. Барлық қысқартулар мен шартты шамалардың мәтінде толықтай атауы (10 қаріп өлшемімен) көрсетілуі керек. Мекемелердің атаулары мәтінде алғаш кездескенде толығымен жазылып, қасына жақшаның ішіне қысқартылған түрі көрсетіледі.

Әдебиеттер

Әдебиеттер 12-ші қаріп өлшемімен нөмірленіп, мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі дереккөздердің түпнұсқалық тілінде (қазақ, орыс және басқа да ағылшын емес тілдерде) 7.1-2003 МЖСТ "Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері" бойынша рәсімделуі керек.

Латинизацияланған әдебиеттер тізімі келесі түрде рәсімделуі керек: автор(-лар) (транслитерация, <http://www.translit.ru>). (Шыққан жылы жақшада). Мақала атауы транслитерацияланған нұсқада [мақала атауының ағылшын тіліне аудармасы төртбұрышты жақшада], дереккөздің транслитерацияланған нұсқада атауы (немесе ағылшынша атауы – егер бар болса), шығыс деректері ағылшын тілінде.

Журналдың тақырыптық айдарлары

Физика-математика ғылымдары

Жаратылыстану ғылымдары

Техника ғылымдары

Филология ғылымдары

Тарих, философия және әлеуметтану

Экономика және құқық

Педагогика және психология

Өнер, мәдениет және спорт

**Порядок приема статей в научный журнал
«ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМ. К. ЖУБАНОВА»**

Оформление рукописи

1. Статья должна быть представлена в электронном виде (на съемных накопителях) или по электронной почте. Электронная версия записывается в формате Microsoft Word 2010.
2. Рукописи должны быть тщательно выверены и отредактированы авторами.
3. Объем статей должен составлять 3-10 страниц (текст набирается шрифтом Times New Roman; размер кегля -12; межстрочный интервал – полуторный; абзацный отступ -1,25 см.) Поля 2 см.

Общий порядок расположения частей статьи

МРНТИ (Межгосударственный рубрикатор научно-технической информации) (12 кегль)

Название статьи (12 кегль, жирн., прописные)

Инициалы, фамилия автор(ов) (12 кегль, жирн., прописные)

Место работы. (12 кегль, светлый курсив)

Аннотация на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, объем 150-200 слов)

Ключевые слова на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, прямым шрифтом, сами слова – светлым курсивым)

К статье прилагается рецензия доктора или кандидата наук.

Ф.И.О автора(ов) указываются без сокращений, место работы, почтовый и электронный адрес, а также служебные и мобильные номера телефонов.

Текст статьи (12 кегль). В статьях экспериментального характера должны быть разделы: Введение (без заголовка), Материал и методика исследований, Результаты и их обсуждение, Выводы. Подзаголовки набираются по центру. (12 кегль, жирным курсивым)

В рубрике «Естественные науки» латинские названия растений и животных, приводящиеся в тексте выделяются курсивым.

Таблицы и рисунки нумеруются в порядке упоминания их в тексте, каждая таблица и рисунок должны иметь свой заголовок (жирным строчным шрифтом), текст таблицы 10 шрифтом.

Сокращения. Разрешаются лишь общепринятые сокращения – названия мер, физических, химических и математических величин и терминов и т.п. Все сокращения должны быть расшифрованы, за исключением небольшого числа общеупотребительных. Названия учреждений при первом упоминании их в тексте даются полностью и сразу же в скобках приводится общепринятое сокращение.

Литература

Литература нумеруется размером шрифта 12 кегль, а ссылки внутри статьи указываются в квадратных скобках.

«Список литературы» - на оригинальном языке источников (казахском, русском и других не английских языках) оформляется в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Латинизированный список литературы должен оформляться по шаблону: автор(-ы) (транслитерация, <http://www.translit.ru>). (Год выпуска в круглых скобках). Название статьи в транслитерированном варианте [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках], название источника в транслитерированном варианте (либо английское название – если есть), выходные данные с обозначениями на английском языке.

Тематические рубрики журнала:

Физико-математические науки

Естественные науки

Технические науки

Филологические науки

История, философия и социология

Экономика и право

Педагогика и психология

Искусство, культура и спорт

**Rules of submitting articles for publication in the scientific journal
“BULLETIN OF AKTOBE REGIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K. ZHUBANOV”**

Registration of the manuscript

1. The article is to be submitted in electronic form (on mass storage devices) or by e-mail. The electronic version is to be made in Microsoft Word, 2010 format.
2. The manuscripts are to be carefully verified and edited by the authors.
3. The length of articles is to make up 3-10 pages (the text is typed by the Times New Roman font; font size-12; a line spacing – one-and-a-half; paragraph indentation -1,25 cm). Margins: top, lower – 2 cm; left, right – 2 cm.

General order of an arrangement of parts of article

- * IRSTI (Inter-state rubricator for scientific and technical information) (font size 12)
- * Headline of the article (font size 12, bold type, capital letters)
- * Initials, authors' surnames (font size 12, bold type, capital letters)
- *Place of employment (font size 12, light italic)
- *Abstracts in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, length up to 150 units)
- * Key words in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, upright font, words – in light italic)
- * A referee report of a Doctor or Candidate of Sciences is to be attached to the article.
- *The author(s)' names are to be written in full form, place of employment, a postal and e-mail address, and also office and mobile phone numbers.

The text of the article (font size 12). Articles of experimental character are to contain the following sections: Introduction (without heading), Material and technique of research, Results and their discussion, Conclusions. Subtitles are printed on the center. (font size 12, bold italic type). In the heading "Natural Sciences" the Latin names of plants and animals which are provided in the text are printed in italic type. .

Tables and drawings are numbered as their mention in the text, each table and drawing have to have the heading (bold lower case font), the text of the table is to be printed by font 10..

Abbreviations. Only the standard abbreviations – names of measures, physical, chemical and mathematical values and terms, etc. are allowed. All abbreviations are to be expanded, except for a small number of the most common ones. Names of institutions are to be given fully at their first mention in the text and at once the standard abbreviation is to be given in brackets.

List of references

The literature is numbered with a font size of 12 pins, and references within the article are indicated in square brackets.

“References” - in the original language of the sources (Kazakh, Russian and other non-English languages) is made out in accordance with STST 7.1-2003 “Bibliographic record. Bibliographic description.

The style of the Romanized list of literature (References): author (s) (transliteration, <http://www.translit.ru>). (year in parentheses). article title in transliterated version [translation of the article title into English in square brackets], name of the source (transliteration, or English name - if available), and notation in English.

Thematic sections of the journal:

Physical and Mathematical Sciences
Natural Sciences
Technical Sciences
Philological Sciences
History, Philosophy and Sociology
Economics and Law
Pedagogics and Psychology
Art, Culture and Sport

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің

ХАБАРШЫСЫ ВЕСТНИК

Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова

2005 жылдан бастап шығады

Издается с 2005 года

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

Редакция мекен-жайы:
030000, Ақтөбе қаласы,
Ә. Молдағұлова д-лы, 34
Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік университеті

Адрес редакции:
030000, город Актобе,
пр-т А. Молдагуловой, 34
Актюбинский региональный
Университет имени К. Жубанова

Телефон, факс: 8(7132) 241831, e-mail: vestnikarsu_aktobe@mail.ru

Жауапты редакторлар: Сатбай Ж.И.
Жауапты редактордың көмекшісі: Жантлеуова К.М.

Шығарылған күні 20.12.2021
Форматы А4. Көлемі 14,6 баспа табақ. Таралымы 300 дана.
Тапсырыс № 871 Бағасы келісім бойынша.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің
Медиа орталығында басылды.
Мекен-жайы: Ақтөбе қаласы, Ә. Молдағұлова даңғылы, 34

Дата выхода 20.12.2021
Формат А4. Объем 14,6 п.л. Тираж 300 экз.
Заказ № 871 Цена договорная.
Отпечатано в Медиа центре
Актюбинского регионального университета имени К.Жубанова
Адрес: г. Актобе, пр-т А. Молдагуловой, 34

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.
За содержание статьи ответственность несут авторы.